Тувинская
республиканская
библиотека
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 63 (14787) 1992 чылдың апрель 1, среда

Солуңга ат салган шагы 23.15 Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Хостуг индир

ХҮЛГЕ ХӨӨП ЧИП ТУРАР БИС

Тожу районда «Хам-Сыра» совхозтуң аныяк ивижилери Шолбан Ак, Алексей Чыкыма, Мерген Тонгурбан, Александр Ак чагаа бижип тур бис.

Бедийде иви фермазы Тожуда эң ырак малчын кодан боор турар. Тоора-Хемге чедир чарылыг чоруур болза, 8 хонгаш баар. Бистер ажылдаа-ла 2-4 чыл чедип тур бис. Ада-иелеривис, акыларывыс-биле демниг ажылдап, олардан хөй чүүлдерни билип ап, ивижиниң аар-берге ажылынга чаңчыгып бар чыдыр бис. Күш-ажылдың хоочуннары Кунзецмаа Тонгурбан, Чылбак-оол Ак, Шыңгылай Ак, Клаткы Ак оларның дуржулгазын өөренип ап турар бис.

Ам бо хүннерде Чаңгыс-Ама дээр черде кыштап, совхозувус малын кадагалап, хайгаарап турар бис. Самбый-оол Бараан, Чылбак-оол Ак, Вячеслав Кол оларның малы хүр-менди кыш ажып турар. Ий ортумак школазынга «Иви малдың үидезиннери» деп кичээлдерге өөренип, билип алган чүүлдеривисти практикага ажыглап турар бис. Иви малдың продукциязын өске азырал малдарга көөрде, элээн үнелиг кылдыр санап турар бис. Чижээ, ооң бот-үнези оларныындан 2-3 катап чиик, сүдүнүң үскүрү инектииңден 5-8, белоктар 3,1, минералдыг дустар 2 катап хөй боор турар. Ооң мыйызындан медицина үлетпүрү ронтарин дээр үнелиг эмни белеткеп турар. Ооң шынары пантокриниден дорайтавас.

Чурттап турар байдалывыс, хандырылгавыс багайы база кижиге херек өске-даа чүүлдерниң чок болуп турары бо чагааны бижиириниче бисти албадапкан. Чайгы үеде эң айыылдыг чүве адыг боор турар. Чүге дээрге ол кодаңга-даа, багга-даа турган малды өлүр тудуп каантардыр. Эрткен чайын С. Бараанның аңайлыг 5 мыңдызын майгындан 40 хире метр черге адыг туткулап каапкан. Майгыннарывыс орбак-самдар. Ук майгыннарны Валентин Куулар директорлап турар үеде алган бис. Оон бээр 4-5 чыл эрте берген. Айда ажылдап ап турар шалыныывыс эвээш. Бир баш иви дээш айда 1 рубль 06 көпеек төлеп турар. Ынчангаш 600-700 хире акша алыр бис.

Ийи-үш чыл бурунгаар ивижилерге почтачы кижи турган. Ынчан солун, сеткүүлдерни айда 2-3 удаа ап турган бис. Ол-даа болза, шору чүве чораан, кижи районда-даа, республика-даа, чурт-даа иштинде болуушкуннарны билип ап олурар аан. Ам ындыг чүве кайда боор. Акшаның чок дээш, почтачы кижини казып каапкан.

Тайга черге ивижи кижи бүрүзүнге боо кончуг херек. А бистиң фермавыста быжыглаан боо чок. Ийи карабин бооларны Николай Акка, Маасаяк Акка быжыглаан турган. Ол кижилерни эрткен чылын Өөлет хөлге турган балыкчы Бахарев дээрзи адып өлүрген, карабиннерни милиция ажылдакчылары алгаш барган. Ынчангаш ам хол дааң арткаывыс ол.

Чазылар суурнуң магазининге нормалыг чигир-конфет садып алыр дээш кээрге, чок боор-дур. Далган хаарар үстү айда 300 граммны бээр, ол чүү-даа болбас-тыр. Ам бо хүннерде далганны чүгле хүлге хөөп чип тур бис. Чазыларга келирге, магазин-даа, клуб-даа, почта-даа орта ажылдавас боор чүведир. Хлеб быжырар черге кагжыргай чагыыр дээрге, хлеб-биле безин суурнуң чонун хандырып шыдавайн турар бис дээш хоржок боор-дур. Олар хлебти неделяда ийи катап быжырар апарган.

Иви колдуунда чартык ап ышкажыл. Ынчангаш аңаа сиген-даа, кажаа-даа белеткээн херээ чок. А чүгле даг дузу херек, бо хүннерде оовус чок.

Моон мурнунда чылдарда шанактыг, тракторлуг, чарылыг, аъттыг агитбригада кежигүннери доктаамал эвес-даа болза, кино база концертти көргүзүп турган. Ам ону кым-даа организаставайн турар, ол ажыл шуут уттуп-дурган.

Сөөлгү чылдарда совхозтар иви мыйызы садып сайгаргаш, орулганы кирип ап турар. Бистер, ивижилер, мыйыстың өртээ чежел дээрзин билип чадашкан бис.

«Май 1» совхозтуң бухгалтериязы чылда бүдүрген продукцияны катай санап каан бис деп харыылап каар, чедингир тайылбыр-даа бербестир. Июнь-июль айларда дужааган мыйыс дээш декабрь-январь айларда төлеп турары кара кайгамчык. 1991 чылда мыйыс кезип алыры-биле совхоз-биле керээ чарып алган организациялар вертолеттуг хүнүн чыгы кээп турдулар.

Солун, сеткүүл номчувайн турар бис. Радиоприемниктеривис бар, ынчалза-даа аңаа ажыглаар батареялар тывылбас-тыр. Дүмбей байдалда ажылдап, чурттап тур бис.

Бистер чүгле Бедий иви фермазында эвес, а бүгү Тожунуң ивижилериниң амыдыралында тургустуна берген берге байдалды бижип турарывыс бо. Ивижиниң амыдырал-чуртталгазының, хандырылгазының айтырыгларын «Шын» солуңга журналист Чооду Кара-Күске бижээн-даа болза, бистерже угланган огулут хемчеглер алдынмайн турары хараадаанчыг-дыр.

Республиканың-даа, районнуң-даа харысалгалыг удуртукчулары Ш. Д. Ооржак, В. В. Содунам, С. К. Долгар, А. Д. Кашкак болгаш өскелер-даа вертолет-биле биске ужудуп кээп, дилег болгаш хомудалдарывысты дыңнап, блокноттарынга бижип ап, четпестерни эдер талазы-биле боттаңгы дег чүүлдерни күүседир боор аазапла турар. А чогум чорупкаш, уттуп алыры ындыг чүве бе, кандыг-даа түңнел чок боор-дур. Бистер олардан дузаны манап-ла орар мындыг бис.

Чагаавыста кандыг-даа хөөредиг чок. Районнуң удуртукчулары чоокку үеде совхозтар директорлары, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери-биле дугуржуп алгаш, бистиң амыдыралывысты экижидериниче угланган комплекстиг хемчеглерни алыр боор дээрзинге бүзүреп артывыс.

Алексей ЧЫКЫМА.
Мерген ТОНГУРБАН.
Шолбан АК.
Александр АК.
Тожу район.
Чазылар суур.

ШВЕЦИЯДАН ДУЗАЛАМЧЫ

NEOLUS
3000
NEOLUS
3000

Швецияның найысылалы Стокгольм хоорайда баптистер дээр шажынчыларның хүрээзинден Тываже эм аймаан чорутканының дугайында медээни моон мурнунда парлаан бис. Ол дузаламчы Киев хоорайны дамчыштыр Кызылда чедип келген. 660 килограмм ажыг ховар дээн эмнерни Кызыл хоорайда баптистер хүрээзиниң улуг ламазы В. П. Шупортяк аэропортка хүлээп алган. Бо эмнерниң хөй кезии бичии чаштарны эмнээринге ажыглаттынар.

ЧУРУКТА: В. П. Шупортяктың Стокгольмдан келген чүъкту хүлээп ап турары.

ХАРЫЛЗААНЫ КАЛБАРТЫРЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязынга киржип чораан делегацияларның удуртукчулары Моолдуң Завхан аймааның күүсекчи комитединиң даргазы Ч. Очурбат, Убса-Нур аймааның күүсекчи комитединиң даргазы Д. Намсарай-биле ужурашкан.

Ужуражылга үезинде Тыва Республиканың Дээди Совединиң удуртукчулары моол өңнүктеринге Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин ажылдап кылып турарының, парламентиниң ажыл-чорудулгазында чаартылгаларның, республиканың экономиказының, культуразының хөгжүлдезиниң, моон соңгаар шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларының дугайында чугаалап берген.

Моол аалчылар боттарының аймактарында сөөлгү үеде болуп турар чаартылгаларның, экономикада чамдык бергедээшкиннерниң дугайында таныштырган.

Ужуражылгага киришкен ийи таланың удуртукчулары кызыгаар айтырыынга хамаарышкан чугааны база кылган. Ол ышкаш Тыва Республика биле Моолдуң Убса-Нур, Баян-Өлгүй, Завхан, Хубсугул аймактарының аразынга моон соңгаар акы-дуңмалышкы харылзааны быжыглаарының, кады ажылдажылганы калбартырының талазы-биле дугуржулганы кылырын сүмележип чугаалашкан. Аңаа парламентилерниң ажыл-чорудулгазының арга-дуржулгазын солчуру, экономиктиг, культурлуг харылзааларны калбартыры кирер. Беш таланың удуртукчуларының ужуражылгазын Моолдуң Завхан аймааның төвү Улястай хоорайга чоокку үеде эрттирерин дугуржуп алган.

Бистиң корр.

АЗЫРАДЫП ӨӨРЕНГЕНИНИҢ УЛАМЫНДАН

Барыын-Хемчик районнуң саң-хөө килдизиниң ажылдакчылары бо чылдың эгезинден тура районнуң элээн хөй бүдүрүлгелериниң, албан организация черлериниң саң-хөө байдалының хыналдазын кылган. Маңаа бис кожууннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге черинге болган хыналданың түңнелдери-биле номчукчуларны таныштырар болдаан бис.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелин (директору С. И. Оюн) алганывыс база таварылга болбаан. Өртектерниң хемчээл чок өзүлдезиниң үезинде чоокуң амыдыралының хандырылгазы-биле мынчаар дорт холбашкан бүдүрүлгелерниң эки ажылындап кижилерниң сеткил-сагыжының чымчак, хөөнүнүң эки болуру кончуг хамаарыжыр.

Ниити план күүселдезин кыры-биле каксы көөр чүве болза, эргелелдиң көргүзүглери ындыг-ла кончуг куду эвес ышкаш. 1991 чылда ассортимент аайы ачы-дузаның шуптузун көргүзүп турган. Ылангыя Ак-Довурактың ачы-дуза чедирер черлери боттарының шаа-биле чүгээр ажылдаан. Көдээ черлерде салбырлар, хүлээп алыр пунктулар ажылдап тургулаан. Бүдүрүлге планы ниитизи-биле күүсеттинген-даа болза, ачы-дуза көргүзериниң 16 хевирлеринден 11 хевиринге план күүсеттинмээн.

Ылангыя идик даараар цех планын чүгле 75 хуу күүсеткен. Трикотаж кылыглар аргызы 26 хуу, нарын херекселдер техниказын септээри 42, бажың иштиниң эт-севин чазаары 70, демир кылыглар кылыры 87, шак септээри 92 хуута дээш, бо узун дансыны ам-даа уламчылап болур.

Эрткен чылдан бээр эргелелдиң саң-хөө байдалы баксыраан. Чыл төнчүзүнге чедир эргелелдиң бодунуң хандыртынар аргазы 33,7 муң рубльге эвээжээн. Ол-ла үеде ооң күрүнеге доктаамал өрези 10,1 муң рубльге көвүдээн. Хандыртынып болур бодунуң эргилип турар херенгизи 69,3 муң рубльге эвээжээн. Ук херенгизиниң эвээжээнинден бо 1992 чылда ол берге саң-хөө байдалында келген.

Ам эргелелде кижи күжүн таарыштыр тургусканын көрээлиңер. Эрткен 1991 чылда болгаш ам бо хүннерде-даа бүдүрүлге эргелелинде ооң мурнунда турганындан 5 кижи хөй ажылдап турар. Бо штат көвүдээшкинни АХБЭ-ниң таңнылыл албанын бодунга алганы-биле база тус-тус керээлер-биле ажылдаар 26 кижини немей хүлээп алганы-биле тайылбырлаттынар.

Чоокку үеде бүдүрүлге эргелелинге ам 3 начальник солчуп турар. Амгы үеде ажылдап турар начальник С. И. Оюн боду башкы эртемниг кижи. Ол 1990 чылдың декабрьда ажылдап эгелээн.

Бүдүрүлгеге кадрларны сайгара тургузары оларның боттарының-на херээ ыйнаан. Ынчалза-даа экономист-финансисти кызырып, аңаа ажылдап олурган тускай эртемниг кижини ажылдан үндүргени улуг частырыг болган. Чогумна шыырак экономистиң чогундан бо улуг бүдүрүлге чериниң саң-хөө байдалының мындыг багай байдалга келгени ол. Ында ам чаңгыс бухгалтер А. А. Европ ажылынга күш четпейн орар. Амга чедир ажылчыннарның немелде алыр шалыңнарыдаа, ажы-төлүнге немелде төлевирлер-даа санаттынмаан боор турар.

Коллективтиң мурнунда тургустунган берге байдалдан дүрген уштунуп үнүп, рынок харылзааларының ам-даа болур шылгалдаларындан күш-ажылчы коллективти камгалап үндүрер, үениң негелделеринге дүүштүр ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлеринче дүрген шилчиири негеттинип турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар үеде чер участоктарын хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиглерге садар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Хуужудулганы дүргедедир болгаш черге хамаарышкан харылзааларны улам ыңай сайзыраңгайжыдар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужудар программаның кол чүүлдеринге» дүүштүр күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар, а ол ышкаш чер участоктарын арендалаары-биле чергелештир ол бүдүрүлгелерниң объектилерин калбартыр база немей тудар үеде чер участоктарын өнчү кылдыр садып алыр эргени хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиглерге тыпсыр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң төлээлеттирген органнары чер участоктарын нормативтиг өртектен куду эвес өртек-биле садарын боттандырар.

2. Тывыңгыр-кылыңгыр ажыл-чорудулгага ажыглаар кылдыр хамаатыларга болгаш оларның каттыжыышкыннарынга берген чер участоктарын оларның күзээни ёзугаар өнчүзү кылдыр садып болурун доктаадыр.

3. Россия Федерациязының чазаа Россия Федерациязының Дээди Совединиң көдээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыгларының болгаш аъш-чем талазы-биле, экономиктиг реформа база өнчү айтырыгларының талазы-биле комитеттериниң сүмелерин болгаш саналдарын барымдаалап көөрүшкээн, бо Чарлыкка дүүштүр чер участоктарын садарының чурумун чээрби хонук хуусаада бадылаар.

4. Бо Чарлыктың күүселдезинге контрольду Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хүлээдирер.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1992 чылдың март 25.

РОССИЯНЫҢ ЧИҢГИНЕ ПРОКУРОРУНУҢ ОТЧЕДУ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр. Галина Виницкая). «Прокурор хайгааралының кичээңгейиниң төвүнге чер, өнчү, бүдүрүлгелер болгаш тывыңгыр ажыл-агыйжы чорук дугайында болгаш хамаатыларның эргелерин камгалаарының дугайында хоойлужудулгаларның күүселдези турүп келген деп, парламентиге 1991 чылда прокуратура органнарының ажылының дугайында отчёт берип тура, Россияның чиңгине прокурору Валентин Степанков медеглээн.

Чер реформазынга ажык удур турдуушкуннуң база административтиг үй-балай кажарлаашкынның эвээш эвес фактылары илереттингенин ол айыткан. Чер-чер Советтери, ажыл-агыйларның удуртукчулары янзы-бүрү чылдагааннар-биле бот-тус-кайлаң тараачын ажыл-агыйлар тургузарынга чер участоктарын тускайлап бээринден ойталап, тускай чер фондузун тургузарын чылзып келген. Хыналдаларның түңнели-биле 600 ажыг хажыдыышкыннарга хамаарыштыр күүсекчи органнарга болгаш чер-чер Советтеринге бижиктерни чорудкан, албан-дужаалдыг 700 ажыг кижиге сагындырыгларны берген, 800 кижиге сагылга-чурум талазы-биле административтиг болгаш материалдыг харысалганы онааган.

Тывыңгыр ажыл-агыйжыларның организацияларын бүрүткээрде, банк чээлилерни бээрде, күрүне эт-херекселин хуужударда хөй санныг хажыдыышкыннар кылдынып турган. Ховар эвес таварылгаларда рынок операциялары деп чагдынып алгаш, күрүне акша-херекселдерин кооперативтерниң, ажыл-агыйжыларның, коммерция банкыларының санынче шилчидер чоруктар болдунуп келген деп, Валентин Степанков уламчылаан.

Хамаатыларның күш-ажыл эргезин кызагдаан, хоойлуга дүүшпес 10 муң ажыг дужаалдарны, айтыышкыннарны прокурорларның удурланыышкыны-биле күш чок болдурган, ажылга катап тургузар дугайында 24 муң ажыг негелде херектерин суд дамчыштыр хоойлуга дүүштүр шиитпирлээн. Күш-ажыл камгалалының дүрүмнерин хажыткан эрге-дужаалдыг 534 кижиге кеземче херектерин судче берген. Чурттаар оран-сава хоойлужудулгазының хажыдылгазын болдурбазы-биле прокурорлар 7 муң хире удурланыышкыннарны болгаш сагындырыг бижиктерни чорудкан, бо талазы-биле муң ажыг хоойлу үрекчилеринге хемчеглерни онааган.

Прокуратураның истекчилери чыл иштинде 15 муң 306 өлүрүкчү херектерни, бир муң 39 хээли алыкчыларынга, өске-даа эрге-дужаал үүлгедиглери кылган 4 муң ажыг кижиге херектерни судче берген. Истелгелер үезинде 16,9 млн. рубль түңге каражаны эгиткен.

Ооң-биле чергелештир 1 миллион ажыг кем-херектер илереттинмейн барган, ооң иштинде 2 муң ажыг өлүрүкчү херектер, 7 муң ажыг дерзии халдаашкыннар, 11 муң ажыг кижини эттеп-соккан херектер бар. Ооң мурнунда чажыртынган 36 муң ажыг херектерни чедир илереткен деп, Валентин Степанков айыткан. Албан аайы-биле кем-херек үүлгеткен милицияның 504 ажылдакчыларынга кеземче херээн онааган.

Бойдузувусту хумагалаал

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Бии-Хем районнуң Хүтте аңнаары хоруглуг, күрүнениң камгалалдыг чериниң девискээринге аңныыр чурумун каржызы-биле үрээн фактылар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1992 чылдың март 26-да чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган.

Бии-Хем районнуң Хүтте аңнаары хоруглуг, күрүнениң камгалалдыг чериниң девискээринге аңныыр дүрүмүн үрээнин Тыва Республиканың аңныыр ажыл-агый бүдүрүлгеге каттыжыышкынының күрүнениң аңныыр хайгааралының органнары 1992 чылдың февраль 29-та илереткенин доктаалда демдеглээн. Бөлүк кижилер аңныыр чурумун болгаш дүрүмүн каржызы-биле үреп, аңнаары хоруглуг хуусаада тос эликти өлүрген. Чөөн-Хемчик районнуң бойдус камгалалының талазы-биле комитединиң автомашиназын дүне када ажыглаан. Аңныыр дүрүмүн болгаш чурумун каржызы-биле үрээринге Тыва Республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң юрист-консультантызы Э. Л. Ооржак, Бойдускүркомунуң чанында экология милициязының ажылдакчызы В. А. Штурмин, ГАЗ-66 автомашинаның чолаачызы К. К. Ооржак, Хүтте күрүнениң камгалалдыг чериниң ажылдакчызы А. П. Кочетков, «Туран» күрүне тывыш ажыл-агый чериниң штадында аң-мең камгалаар ажылдакчы В. Д. Тетюхин олар киришкен.

Бойдус камгалалының талазы-биле күрком даргазы Д. Х. Ооржак, Аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору М. Ч.-А. Моңгуш олар кадрларны шилип алыр болгаш оларның ажылынга контрольду боттандырар ажылды дыка кошкак чорудуп келгенинин түңнелинде, аңныыр дүрүмүнүң болгаш чурумунуң ындыг каржы үрээшкини болдунган дээрзин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Бойдусту, ооң байлаан камгалаар сорулгалыг ол албан черлериниң чамдык ажылдакчылары бойдус камгалаарынга хамаарышкан хоойлуну боттары каржызы-биле үреп турган.

Аңныыр болгаш ыяш ажыглалының чурумнарын үрээр чоруктарга удур демиселди комитет болгаш каттыжыышкын дыка четпес чорудуп, боттарының аразынга харылзаа чок ажылдап келген. Иштики херектер органнары-биле, ыяш камгалаар база соңуургалдыг өске-даа ведомстволар, организациялар-биле оларның харылзаазы дыка кошкак.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу бойдус камгалаар организацияларга кошкак дузалажып, күрүнениң автотранспорт аймаанга контрольду кошкак боттандырып, боону садып алырынга, кадагалаарынга болгаш ажыглаарынга хыналданы четпес чорудуп келген.

Хүтте аңнаары хоруглуг, күрүнениң камгалалдыг чериниң девискээринге болгаш районга аңныыр хайгааралын боттандырарынга контрольду Бии-Хем райкүүском (Маспык-оол), улус депутаттарының Севи көдээ Совединиң күүскому (Корнякова) хандырбаан, аңныыр чурумун үрээр чоруктарга удур баш бурунгаар хемчеглерни албайн турар.

Аңныыр чурумунуң каржы үрээшкини болдунганы-биле холбаштыр база кадрларны шилип алыр, оларның ажылынга контрольду боттандырар талазы-биле четпестерни болдурганы дээш Бойдус камгалалының күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржакка болгаш Аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору М. Ч.-А. Моңгушка шыңгыы доңгулдаазы Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээткен. Дараазында хемчеглерни боттандырарын олардан негээн:

— комитеттиң, каттыжыышкынның аппараттарының, оларның эргезинде адырларның кадрларын 1992 чылдың май 1-ге чедир хуусааның дургузунда хыналдалыг сайгарып көөр, ажылдакчы бүрүзүнүң аттестастаашкынын эрттирер, профессия талазы-биле белеткелдиг эвес болгаш сагылга-чурум чок кижилерни албан-хүлээлгелеринден хостаар. Чаа кадрларны шилип алырын эң-не хыналдалыг көөр;

— республиканың бойдус камгалалының болгаш аңныыр ажыл-агыйының, оларның эргезинде автотранспорттуң бүгү ажылдакчылары албан-хүлээлгезин күүседиринге, күрүнениң сагылга-чурумун хажык чокка шыңгыы сагырынга доктаамал контрольду боттандырар;

— республиканың девискээринге аңныыр чурумун болгаш ыяш ажыглалының дүрүмүн үрээр чоруктарга удур демиселди күштелдирер, ындыг үрээшкиннерни баш бурунгаар болдурбас талазы-биле ажылдың холбаштырылгалыг планын Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу-биле, бойдус камгалаар өске-даа органнар-биле кады ийи неделя хуусаада ажылдап кылыр, Бойдус камгалаар талазы-биле комитеттиң коллегиязының хуралынга ол планны бадылаар болгаш Республиканың Министрлер Чөвүлелинге кирер;

— бо айтырыгны чугаалажып көрген Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиум хуралының түңнелдерин неделя дургузунда хуусаада комитеттиң болгаш каттыжыышкынның аппарат ажылдакчыларының, оларның эргезинде адырлар удуртукчуларының хуралдарынга чугаалажып көөр.

Хүтте аңнаары хоруглуг, күрүнениң камгалалдыг чериниң девискээринге аңныыр дүрүмүн болгаш чурумун каржызы-биле үрээн ажылдакчыларны албан-хүлээлгелеринден үндүргеш, оларның дугайында материалдарны истелге органнарынга дамчыдып берген дугайында Д. Х. Ооржактың, М. Ч.-А. Моңгуштуң медеглелдерин хүлээп алган.

Аңныыр дүрүмүн каржызы-биле үрээнинге хамаарыштыр истелгениң чорup турарынга контрольду хандырарын Тыва Республиканың прокуратуразындан дилээн болгаш Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунга дааскан.

Тайганың аң-меңин камгалаар ажылды дорт харыылап турар ажылдакчыларга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни алырын, албан-хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар ажылдакчыларга хамаарыштыр саналдарны Министрлер Чөвүлелинге кирерин Д. Х. Ооржакка болгаш М. Ч.-А. Моңгушка дааскан.

Аңныыр дүрүмүн болгаш чурумун үрээр чоруктарга удур демиселдиң айтырыгларын кичээңгейге алырын, бойдус камгалаарының сорулгаларын боттандырарынга хөй-ниитини калбаа-биле киириштирерин, аңныыр чурумун үрээр чоруктарга удур демиселди күштелдирер дугайында айтырыгларны күүскомнарның хуралдарынга чугаалажып көөрүн улус депутаттарының районнар, хоорайлар, көдээ болгаш суур Советтериниң күүскомнарынга даандырган.

Ап чорудкан хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге 1992 чылдың июль 1-ге чедир илеткээрин Тыва Республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге, Тыва Республиканың аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынынга дааскан.

ХЕРЕГЛЕВЕС-ЛЕ ЧЕР ЧОК

«Тыва даг-дүгү» комбинатта

«Даг-дүгү» концерниниң «Тыва даг-дүгү» комбинадының чиигине директору Геннадий Викторович Парамзин-биле бистиң аравыста чугаа моон эгелээн чүве. Чиигине директорнуң бо чугаазында ужурла бар. Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында, кандыг-даа чүвениң өртек-үнези эмин эртип барган бо шагда канчап дириг артарыл? Ынчангаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүгү коллективиниң мурнунда бөгүн туруп турар кол сорулга бо. Комбинаттың бөгүнгү байдалын алгаш көөрге, ындыг-ла кончуг мактаныптар чүвевис чок. А шыны-биле чугаалаар болза, бо чылдың эрткен айларының түңнелдерин анализтеп көрүп орарга, комбинаттың коллективи ажылгыр, тудуңгур дээрзи илдең боор турар. Рынок харылзааларының бо берге үезинде дириг артып болур аргавыс бар боор турары өөрүнчүг деп, чиигине директор улуг идегел-биле чугаалап олурду.

— Комбинаттың кол ажыл-чорудулгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер? Продукция өртээ улгаткан болгай. Өртектер улгатканы-биле керээ чарар черлер тыптыры бергедей бербес-тир бе, Геннадий Викторович?

— Өртектер хостуг болу бергени-биле чергелештир бүдүрүп турарывыс даг-дүгүнүң өртээн улгаттырдывыс. Ам черле ынчап барган үе ышкажыл. Чүвени бүдүрүп турар кижи өртек доктаадыр апарган. Өске черлерден бистиң ылгалывыс чүл? Олардан чүге дора деп бис? Ниитизи-биле «Асбест» концерн даг-дүгүнүң өртээн улгаттырган болдур ийин. Ону база утпас херек. Бүдүрүп турарывыс даг-дүгүнүң өртээн 6,1 катап өстүрген бис. Делегей рыногунда бөгүнгү өртектерге бодаарга, бистиң улгаттырып алган өртээвис хей чүве-дир. Үлетпүрнү ап көрүнер даан. Бүдүрүп турар продукциязының өртек-үнезин делегей рыногунуң деңнелинге чедирип алыр дээш оралдажып турар боор чүве ышкажыл. Делегей рыногунда өртектер кайы хире өзүп турарын доктаамал хайгаарап турар улус бис. Делегей рыногунда өртектерге бодаарга, бистиң доктаадып алган өртектеривис 20-30 хуу куду боор турар. Ынчангаш даг-дүгүнүң өртээн ам-даа улгаттырып болур аргавыс бар боор турар деп санап турар мен.

— Даг-дүгүн хереглевес-ле чер чок апарган деп чугаавыстың эгезинде-ле демдеглеп ордунар. Даштыкы чурттарда даг-дүгү хереглеп турар черлер база эндерик-ле болгай. Олардан чагыг келир боор чүве-дир бе, Геннадий Викторович?

— Ынча дээрим шын. Даг-дүгүнге хереглел аажок улуг-дур деп чүвени кайгап кагдым. Чамдык черлерден ойталап-даа тур-ла бис. Бодувустуң хереглекчилеривисти четче хандырбайн чыткаш, өске черлер-биле керээ чара бээринден баштай сестип турган улус бис харын. Ынчалза-даа бар аргаларывысты санап көөрүвүске, шыдаптар болдувус. Рынок харылзааларының үезинде валюта ажылдап албас болза, чурттаары бергедей бээр деп чүвени билгеш, чамдык черлер-биле керээ чарып алган бис. Элээн хөй даг-дүгүн Африкаже чүдүрүп чорударынга бо хүннерде белеткеп тур бис. Үлетпүр барааннары-биле орнажыыл деп санал кииргеи улус. Оон ойталап кааптывыс. Амдызында биске акша ажылдап алыры чугула деп санап турар бис. Валюта ажылдап алгаш, ону акшаже шилчидип алыр бодалдыг бис. Герман бүдүрүлге-биле кады ажылдаар кылдыр керээ база чарып алдывыс. Ол бүдүрүлге чери бистиң бүдүрүлгевиске 7 миллион рубль кирген. Бо чылын ынаар 2 муң тонна даг-дүгү чүдүрүп чорудар бис. Баштайгы 500 тонна даг-дүгүн бо чылдың апрель 15-ке чедир чүдүрүп чоруткан турар ужурлуг улус бис. Ам ону савалап, чүдүрүп чорударынга белеткеп тур бис.

Оон-даа өске черлерден чагыглар кээп турар. «Востокинторг» дээр черден база санал келген. Ол чөөн чүк чурттарынче даг-дүгү садар организация чүве. Моол база-ла бистен 1200 тонна даг-дүгү садынар деп дилеп турар. Оон-биле керээ чарар дугайында айтырыгны өөренип көрүп тур бис. Көрейден, Англиядан, Австриядан безин дилээр боор-дур. Бо чылгы программавысты санап көрүп каан болганывыста, бо чурттарның чагыгларын кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп тур бис. Даг-дүгүн даштыкы чурттарже үндүр садары биске дыка ажыктыг-даа болза, боттарывыстың иштики хереглекчилеривисти уттуп болбас ужурлуг бис. Ол-бо черлерден бистиң продукциявыска чагыг бо хире хөй боор турда, бистиң коллективтиң канчаар ажылдаарындан-на бүгү чүве хамааржыр. Эки ажылдаар-ла болзувусса, рынок харылзааларының берге үе-чадазында теп үне бээр улус-тур бис ийин.

— Хамык чүвениң өртек-үнези улгатканда, коллектив кежигүннериниң социал камгалалының айтырыгларын канчаар шиитпирлээр бодап турар силер?

— Ону база кончуг кичээнгейлиг өөренип көрген бис. Баштай-ла боттарывыстың арга-курлавырларывысты санап көрдүвүс. Коллектив кежигүннериниң айда алыр шалының ниитизи-биле 4,9 катап өстүрдүвүс. Бөгүн үлетпүр бөлүүнде ажылдавайн турар ажылдакчыларывыстың айда алыр шалыны 2500 рубль, а фабрикада, рудникте ажылдап турарларның шалыны 3200 рубль апарган. Эрткен айларның түңнелин көрүп олурарга, бедик мергежилдиг ажылчыннарывыс, БелАЗ чолаачылары, экскаватор машинистери айда 7500 рубль чедир ажылдап ап турар боор-дур. Кысказы-биле чугаалаарга, эки ажылдаар кижи-ле хөй акшаны ажылдап ап болур чүве-дир ийин. Рыноктуң негелдези-даа ол-ла-дыр.

Мергежил чок ажылчыннарывыс безин эки ажылдап ап турар болдур ийин. Бистиң аштакчывыс безин айда 1800 рубль шалыныг. Эрткен айларда канчаар ажылдааныбысты санап олурдум. Бо айларда арыг орулгавыс 4,5 миллион рубль болду. Ону кандыг орулга алдывыс дээр боор. Ынчангаш ол алган арыг орулгавысты шалың өстүреринге ажыглавадывыс. Чүге дээрге бистиң кол арыг орулгавыс хоорайның хөгжүлдеринге, чаагайжыдарынга чарыгдаттынып турар. Хоорайның арын-шырайы деп чүве база бар болгай. Хоорайга чурттап оргаш, ооң ажыл-агыйынга дузалашпаска кайын болур деп. Комбинат хоорай-биле быжыг доннашкан болганда, хоорайның чаагайжыдылгазынче онза кичээнгейни салып турар бис.

— Ажылчыннарның аъш-чем болгаш өске-даа барааннар-биле хандырылгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Коллектив кежигүннериниң амыдырал-чуртталгазы эки болзун дээш шалыны өстүрген-даа ужуру ында чүве. Ынчап амгы өртектер-биле чурттап болур арга тургустунган. Амдызында аъш-чем барааннары болгаш эргежок чугула хереглел барааннары бар боор турар. Ажылчын хандырылга килдизи комбинаттың цеги болганда, бистиң садыгларывыстың ажылын база өөренип көрдүвүс. Ажылчын хандырылга килдизиниң бүгү магазиннери, столоваялары, буфеттер—комбинаттың хуу өнчүзү. Ынчангаш карылгалыг ажылдап турар магазиннерни болгаш столоваяларның чамдызын хаар ужурга таварыштывыс. Ол хаап каапкан черлеривистиң ээлеп турган бажың-балгадын хоорайга садыг-саймаа ажыдып алыр дээн черлерге арендага бериптивис. Ам дээрезинде бистиң Ак-Довурак хоорайда садыг талазы-биле тергиидеп турар чер ажылчын хандырылга килдизи-ле болгай. Оон-биле адааннажып шыдаар шинээлиг садыг черлерин ажыдып алырывыска, ында бичии-даа багай чүве чок. Харын-даа эки болур ужурлуг. Ынчан бараан-сараан, аъш-чем өртээ-даа ылгалдыг болур. Садып алыкчы кижи кайы магазинден чүве садып алырын шилип алырда-даа эки ыйнаан.

— Тодаргай чижектерден чугаалап көрүнерем.

— Бо талазы-биле хөйнү чугаалап болур мен. Чамдык магазиннеривисти болгаш буфеттеривисти Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга бердивис. Ам эът комбинады бодунуң продукциязын садыг черинге дужаавайн-на, немээн өртекке үндүрүг безин чокка, шуут-ла садып болур аргалыг болу берген. Ол база-ла чоннуң социал камгалалы эвес деп бе? Эрги Ак-Довурак хоорайда чаа магазин туткаш, ону база-ла эът комбинадынга берген бис. Постоянный суурда бир бажыңны база магазин кылып алыр кылдыр бериптивис. Культура ордузунда, Спорт ордузунда буфеттер ажыдып алдывыс. Ында чүгле продукт аймаа садып турарындан аңгыда, чемненир ап база болур. Бир магазинни хлеб заводунга бердивис. Ында хлеб заводу хлеб садып тур.

Чоок-кавыда турар совхозтар-биле керээ чарып алыр деп турар бис. Ол совхозтарга бажың-балгатты бээр бис. Олар орта боттарының продукциязын сатсын. Совхозтар боттары сөөртүп шыдавас хире болза, бис бодувустуң транспортувус-биле сөөртүп эккеп бээр бис. Совхозтарның эъдиниң өртээ чиик болур ужурлуг. Олар садыг четкизи дамчывайн, боттары дорт садарга, өртээ чиик болур боор деп бодап орарым, ол-дур ийин. Садыг дамчыштыр садарга, совхозтарга ажы бар эвес. Янзы-бүрү үндүрүглер онаап туруп бээр-ле болгай. Ынчангаш ол совхозтарга ажыктыг болгу дег. Ажылчыннарывыстың эрге-ажыын бодааш, мону ынчаар кылганывыс ол.

— Ажылчыннарынарның социал камгалалынче кичээнгей салып турарынар өске бүдүрүлгелерге үлегер-чижек-даа болур-ла ыйнаан. Оон ынай чүнү кылып турар силер, чугаалап көрүнерем, эш чиигине директор?

— Бир магазинниң садыгжыларын боттарывыска шуут ап алдывыс. Олар шалыңын бистен ап турар. Бо магазинге ажылчын хандырылга килдизиниң барааннарындан аңгыда, бистиң барааннарывыс база турар. Бо чылын бараан-биле боттарывыс хандыртынар бис. Баштай-ла аъш-чем барааннары эккеп алдывыс. Ажылчын хандырылга килдизиниң магазининде 1 килограмм ак-саржаг 303 рубль боор турар. Бис бир килограмм ак-саржагны 192 рубль-биле садып алгаш, ону сөөрткен чарыгдалдарывысты дуглаары-биле 195 рубльге садып тур бис. Аразында өртээ дыка ылгалдыг ышкажыл. Ынчангаш бистиң ажылчыннарывыс чиик өртектиг ак-саржагны күзелдии-биле садып алырдыр-ла. Бистиң оовусту көрүп алгаш, ажылчын хандырылга килдизи ак-саржагның өртээн 250 рубльге эккелди. Ол база-ла рынок ышкажыл.

Кызылдың куш фабриказы-биле кончуг эки керээ чарып алдывыс. Дагаа чуургаларын доктаамал сөөртүп эккеп тур. Өртээ база ындыг-ла кончуг улуг эвес. Эът, колбаса кылыглары, субпродуктулар садар магазинивис база бар. Далган, макарон кылыгларны боттарывыс садып алгаш, боттарывыстың ажыдып алган магазиннеривисте садып турар бис. Хандырылга талазы-биле ажылдап турар ажылдакчыларывыс бо барааннарны ол-бо черлер-биле дугуржуп ап турар. Аъш-чем алган черлеривиске шифер-даа бээр-ле-дир бис. Орнажылга херек апарган үе ышкажыл бо. Моон соңгаар бо ажылды улам калбартыр бис. Хандырылга килдизинге тускай кижилер тургузар бодап тур бис. Ол кижилер аъш-чем аймаан болгаш чамдык үлетпүр барааннарын ол-бо черлер-биле дугуржуп эккээрде эки хире.

— Кадрлар белеткеп алыр талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Ол-бо өөредилге черлеринче өөредип чоруткан кижилериңер бар-ла ыйнаан?

— Россияның дээди өөредилге черлеринде болгаш Казахстанда өөредип турар студентилеривис бар. Ол өөренип турар кижилеривиске хары угда дузаламчы чедирер айтырыгны чоокта чаа күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге чугаалажып көрдүвүс. Ниитизи-биле 30 хире кижини өөредип чоруткан чүве. Студент бүрүзүнге 300 рубль дузаламчы көргүзер деп шиитпир хүлээп алдывыс. Казахстанда 7 кижи өөредип турар бис. Оларны комбинаттың күзели-биле өөредип турар бис.

Кысказы-биле комбинаттың ажыл, амыдыралын таныштырарга мындыг-ла-дыр. Үе турган болза, оон-даа хөйнү төкаап бээр ийик мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Геннадий Викторович.

Интервьюну Манай-оол ОЮН алган.

ЧАГААЛАРДАН ОДУРУГЛАР

Эрткен чылдың октябрь 10-да бистиң кадарган хоювусту одарже үндүрүп бар чорувуста, Шагаан-Арыг —Кызыл оруунга 72-32 дугаарлыг КамАЗ машина хөме таварааш. Түңнелинде 10 хой, өшкү дирии дириг, өлгени өлген. Болган таварылганы Кызыл районнуң иштики херектер килдизиниң майору В. К. Сымчаан-оол кончуг шалыпкын истээниниң түңнелинде, ук машина Чадаананың агротранс чериниң чолаачызы Кыдат-оол Моңгуш болган. Когараалдың түңү 3165 рубль. Майор В. К Сымчаан-оолга ак сеткилдиг ажылы дээш өөрүп четтирип, аас-кежикти аңаа күзедивис.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ,
Малчын.
Баян-Кол суур.

• • •

Бай-Талдың аъш-чем садынынга бараан кээрге, чажырар, садыгжылары эвилеңнелдек эвес дугайында хомудап ор мен. Кожээ Совет даргазы Валерий Сыргыт-оолга хомудап чедеримге, ол чаа ажылдаан мен, чүнү-даа сайгара албас мен дээн. Кожээ Совет малчыннарының даңзызын садыгжыларда берип каан, олар оон-биле будулгаазын кылып, меңнип-ле турарлар. Райпо даргазы база оларынга болчур, чежеге дээр бо садыгжылар карак ажыттап, шөлээн чаңнап кээрлерил?

Михаил ХЕРТЕК,
Мал эмчизи.
Бай-Тайга район.

• • •

Кызыл хоорайның пенсионерлеринге тускай магазин ажыдар деп турары чүулдүг-дүр. Ынчалза-даа аңаа бажың тывылбайн турары-биле ол айтырыг чылбастаан. Каа-Хем кудумчузунда 24 дугаарлыг магазин бар-дыр, ону биске тускай садыг кылып берзе кандыгыл? Ам бо магазинде улуг өртектиг арага садып турар. Ону хоорай кыдыынче көжүрүп кагза ажырбас хире.

Бөлүк пенсионерлер:
С. Моңгуш, Я. Иванов,
М. Оюн, И. Михайлов,
өскелер-даа.

• • •

Аът-хөл, терге-шанак бар эвес, бичии чүве кылып алыр дээрге аажок берге. Хөмүрдаш сөөртүрүп алыр дээш, эрткен чылын ийи-үш ай сүрүшкен мен. Чаңгыс өрээл бажыңымны бодум бораштап тудуп алган мен. Ам алгы-кеш эттээр муңгаш сери, чылыг чер кылып ап көрейн дээш, манза материал, машина-техника-биле дуза чедирерин дилеп чадаштым. Ооңда чадаарда бо чоок-кавыда согааш, бала, десни чазап кылыкы дег ыяш база чок. 20—30 км тайгаже чадаг кижи канчап чедерил? Ол бүгүнү кылгаш, чоңга саналдап, аныяктарны өөредир мен деп, «Тыва» совхозтуң даргаларынга чугаалап чадап кагдым. Идик-даа даарап болур мен, кандыг-даа ажылды кылып билир мен. Ажыл чок шуут олура албас мен. Кырган-на мен дээш, кижи канчап черле хол куруг олурар боор. Ынчалза-даа ажыктыг ажыл кылып көрейн дээримге, менче көрүнур кижи-даа чок, кончуг-ла берге-дир.

Чалзап ДОНГАК,
Теве-Хая суур.

• • •

Сөөлгү үеде кижилер чүгле холук чок хлеб чип турарындан, дарып-аржып турар. Ынчангаш совхозтар боттарының бүдүрген продукциязын садары-биле хоорай, суурларга тускай садыгларлыг болза эки.

Александр ОНДАР,
Сүг-Аксы суур.

• • •

«Бистиң суурда чүнар бажың орта ажылдавастаан, чүнарының халалыында» деп бижиппле турарга, бодум хуумда кайгаар кижи-дир мен. Бистиң Бай-Хаакта иткилежип, маргыжып турар чүве чок, ооң ажылдаар хүннеринде ооолут эвес улус чүнар. Чүге дээрге, чоннуң хөй кежии хуу чүнар-бажыннарлыг. Бажыңының даштынга бичии, борбак чүнар-бажың тудуп алыры тааңда берге деп бе? Азырадыкчы хөөн деп чүве ол-дур ийин.

Э. КУУЛАР.

• • •

Кызыл хоорайда-даа, районнарда-даа карман оорлары бажын ашкан. Мен бодап көөрүмге, прокуратура, айыыл чок чериниң, шагдаа камгалалының ажылдакчылары бөдүүн, хамаатыларны хептиг кылдыр кеттингеш, оларның-биле демисежир болза эки.

Иван КОМБУ.
Кызыл хоорай.

• • •

Эрткен чайын бир улут инек, 2 хуна, бир молдурга — шупту 4 баш чүвени инек кадарчызы Ак-оолга өртээн төлеп тургаш, кадып бердим. Оон эш кадарчызы Саавыр-оол ийи аъттыг кижи-биле оон даштындан улуг инээмни шалбалап аппарганын олумнуң 8 харлыг уруу көрген. Инээмни сүрүжүрүмге, Саавыр-оол 8 харлыг кижиде барымдаа чүү боор дээш мени тооваан. Кожээ Совет даргазынга баарымга, ол инек кадарчызы-биле керээ чарбаан мен дээш база тооваан. Инээмни ам канчап төледип алыр мен?

Сегбе МОНГУШ.
Пенсионер.
Сут-Хөлдүн Сут-Аксы суур.

• • •

Улан-Удэ хоорайга өөренип турар мен. Төрээн Тывавысты Тыва Республика деп адай бергенинге өөрүүрүмнү чүге деппээр. Ам Тываның гимн, туг, сүлдезин шилип ап турар-дыр. Эки-ле шынарлыг ажылдарны шилип алза. Ынчангаш бодумнуң саналымны чоруттум. (Ооң саналдарын комиссияже дамчыткан бис. —Ред).

О. ХОМУШКУ.

БОТТАРЫВЫС—ООЗУ-ЛА ДЭЭРЕ

Бо чылдың февраль 11-де үнген «Шын» солунда Моңгун-Тайгада ажыттынган «Савыя» деп биче бүдүрүлгениң директору С. О. Саая-биле интервьюну кончуг сонуургап номчудум. Ол бүдүрүлгениң кылып чорудар деп турар ажылын, боттандырар деп турар планнарын дыка-ла деткиир кижи-дир мен. Районнуң чонундан, ажыл-агыйлардан алгы-кешти чыып алгаш, ону болбаазыраткаш, тывалап чугаалаарга, эттээш, оон дубленкалар, тоннар, бөрттер, идиктер даараар деп турар-дыр. Бо дээрге шупту чоннуң эргежок чугула хереглелиниң барааннары-дыр. Үе-түнде адавыым, кылып шыдаар үс-шевер оолдар база ол бүдүрүлгеде бар болду. Садыгда күрүне бүдүрүлгелеринге бүдүрген аъш-чем аймаа четпейтээн шагда тыва улус, шаанда дег, арбай, тарааны соктап чип турар апардывыс. Эң ылаңгыя малчыннар. Согааш, бала, десии тывылбастаан, ону кылып билир кижилер-даа чок болган чүве-дир. «Савыя» деп биче бүдүрүлге ол херекселдерни кылыр деп турары база кончуг эки-дир. Чүгеи, чулар, эзер, таалыңны база малчыннар бо-ла сураглаан чоруур. Малчын кижиге кончуг чугула эт-херекселдерни ол Бо бүгүнү «Савыя» биче бүдүрүлге бүдүрүп, чоңга дыка улуг эвес өртек-биле садар болза, буян-на болур ыйнаан. Мындыг ажыктыг чүүлдү кылыр деп турар оолдарга түс чериниң-даа, республиканың-даа удуртур органнары болдунар-ла дузаны чедирер болза эки.

1990 чылдың эгезинде Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозка ажылдап эгелээн кооперативтиң кежигүннери алгы-кеш эттеп, дарганнап турган. Ажылы элээн шуудап бар чыткан кооператив чүве. Малчыннарга кончут херек өг эт-херекселдерин бүдүрүп үндүрүп турдулар. Чижээлээрге, төгерик демир суугуну, хоолайларны, аът дагазын, от кыскажын дээш, оон-даа өске херекселдерни кооперативтиң кежигүннери кылып турдулар. Совхоз ол эт-херекселдерниң өртээн тургускаш, чоңга садып турган. Ынчалза-даа элээн болганда кооператив дүшкен. Ооң чылдагааны чүдел? Совхозтуң дирекциязы, кожээ Совет чаа тургустунган кооперативке чогуур дузаны чедирип шыдавайн барган. Эки оран-бажың, одаар хөмүр, продукция бүдүреринге херек материалдар-биле кооперативти хандырбайн келгенинден ооң кежигүннери тарап чоруй барган.

Чоннуң социал камгалалы рынок харылзааларының эге чадазынга шоолуг-ла магадылаттынмаан үеде кижилер боттарын боттары камгалап шыдаарынга байдалды тургузар херек. Бир эвес ындыг байдал турар болза, чон ажылдап шыдаар, ажылдап билир, бодун камгалап шыдаар-даа деп чүвени «Савыя» биче бүдүрүлгениң планнары, оон кежигүннериниң тура-соруу бадыткап турар-дыр.

Дамгат-оол МОНГУШ.
«Коммунизмче орук» совхозтуң малчыны.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ИРКУТСК. Область Советиниң сессиязынга Иркутск областың девискээрин хоозураан девискээр деп чарлаан болгаш Россияның Дээди Совединге болгаш Төп банкызынга барык 20 миллиард рубльдиң чээлизин бээрин негеп, айлээп. Боттарының ол негелдезин депутаттарның хөй кезии областың экономиказында сан-хөө курлавырының челишпезинден тургустунган эң берге байдал-биле холбаштырган. Ылаңгыя химия, нефтехимия, өңнүг металлургия, машина тудуунуң бүдүрүлгелери кончуг берге байдалда. Айтырыгны шиитпирлээри-биле Москваже улус депутаттарының болгаш улуг үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан бөлүктү чоруткан.

• • •

Март 25-тен эгелеп Иркутск областа аъш-чем продуктуларының база бирээзинге — хлебке — хостуг өртектерни киирген. Ынчаптарга, хлеб быжырар заводтарга болгаш комбинаттарга хүн бүрүде бир миллион 200 муң рубль түңге немелде акша бээри соксаан. Ынчалзажок ол акша-хөреңгилерниң чамдызын эвээш хөреңгилиг кижилерге — пенсионерлерге, уругларга, сургуулдарга бээр апаар.

Иркутскиде бирги база ийиги сорттуг хлебтиң өртээ 4 рубль 50 көпеектен ашпас.

ДОНДА-РОСТОВ. Улус өөредилгезиниң, эртемниң, культураның, кадык камгалалының, күрүне албан черлериниң, күш-культураның болгаш спорттуң ажылдакчыларының профэвилелдериниң төлээлекчилериниң дүүштүрүлге чөвүлели Ростов областың бюджетте адырларның ажылдакчыларының апрель 1-ден эгелеп шалының өстүрер девискээрлериниң даңзызынга киирерин негеди.

МОСКВА. Сөөлгү үеде даштыкы болгаш чурт иштиниң массалыг информация чепсектеринде прокуратура чери ССРЭ-ниң мурнундагы президентизи Михаил Горбачевтуң ол-бо чер баарып кызыгаарладаа, чурт иштинден оон үнерин хораан дээр чижектиг медээлер көстүп келген.

Россия прокуратуразының парлалга төвүнге РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканы-биле, Россия Федерациязының чиигине прокурорунуң истелге бөлүү СЭКП-ниң сан-хөө ажылагыйы чорудулгазының дугайында херек талазы-биле истелгени чорудуп турар. Ол херек «ОБКК херээ» дээр херекке дорт хамаарылгазы чок Барымдаа болур хөй материалдар чыгдынган, чижээ, СЭКП-ниң талазындан даштыкы компартияларны акшаландырып турганын херечилеп турар материалдар бар. Россия прокуратуразының истекчилери СЭКП ТК-ның мурнундагы Политбюро кежигүннериниң хөй кезиин байысаап каапкан.

Ынчангаш СЭКП ТК-ның мурнундагы чиигине секретарын байысаар ужур база тургустунган. Чогум-на СЭКП ТК-ның чиигине секретары дээш, а ССРЭ-ниң мурнундагы президентизи дээш эвес деп парлалга төвүнге ыдавылаан. Ынчангаш истелге бөлүүнүң удуртулгазы Михаил Горбачевка байысаалга чорудар апрель ай үезинде Москвага турар кылдыр бодунуң үезин ынчаар планнап алырын дилээн бижикти аңаа чорудуп берген.

(РосИТА-СЧТА).

«Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр агарткан кижилерге акша эгидиишкинин төлээриниң болгаш чиигелделер тыпсырының чурумунуң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр база «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың октябрь 18-те доктаалының күүседири-биле Россия Федерациязының чазааның **доктаадыры болза:**

1. «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр агарткан кижилерге акша эгидиишкинин төлээриниң чурумунуң дугайында капсырылга Дүрүмнү бадылаар.

Россия Федерациязының Чоннуң социал камгалал министерствозу болгаш Россия Федерациязының Харылзаа министерствозу айыттынган дүрүмге дүүштүр акша эгидиишкинин төлээрин болгаш чедирип бээрин хандырар.

Айыттынган акша эгидиишкинин төлээринге эргежок чугула акша-хөреңгилерин Россия Федерациязының Сан министерствозу Россия Федерациязының 1992 чылда республика бюджединге баш буруңгаар айтып киирер.

2. «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16 чүүлүнде көрдүнген чиигелделерни алыр эргелиг кижилерге районнарның болгаш хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнары шынзыдыышкынны агартырган дугайында шынзылгага (азы катап тывыскан шынзылгага) үндезилеп, чиигелделер алыр эрге дугайында тускай херечилелди тыпсырын доктаадыр.

Чиигелделер алыр эрге дугайында херечилелдиң кижи хевирин, тайылбыр бижимелин болгаш белеткээриниң техниктиг негелделерин бадылаар.

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу Россия Федерациязының Чоннуң социал камгалал министерствозунуң чагааның ёзугаар чиигелделер алыр эрге дугайында бо доктаал-биле бадылаттынган херечилелдиң бланкыларын, оон иштинде 60 муң экземпляр баштайгы бөлүүн 1992 чылдың июль 1-ге чедир парлап белеткээр.

Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу ол бланкыларны белеткээринге эргежок чугула материалдыг курлавырларны чогуур үезинде тускайлап бээр.

3. «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр агарткан кижилерге чиигелделерни тыпсыр талазы-биле хемчеглерни Россия Федерациязының составында республикаларның чазактары, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары ап чорудар.

4. «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16 чүүлүнде айыттынган болгаш чуртталга бажыңнарын чиигелделиг негелделер ёзугаар алыр эргелиг кижилерни күүсекчи эрге-чагырганың чер-чер органнары ол кижилерниң мурнунда чурттап турган черлеринден үндүр бижиткен дугайында болгаш ээлеп турган чуртталга бажыңын дужааган дугайында документилер чокка-ла чуртталга шөлү-биле хандырар дээш учётка киирер. Ук кижилер ол документилерин кажан чурттталга бажыңнаан алырда, эккеп дужаар.

Россия Федерациязының чазааның Даргазының бирги оралакчызы Г. БУРБУЛИС.
Москва хоорай.
1992 чылдың март 16.

«Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр агарткан кижилерге акша эгидиишкинин төлеп бээр чурумунуң дугайында ДҮРҮМ

Моон мурнунда хосталгазын казыдып шииттирген болгаш агарткан кижилерге акша эгидиишкинин «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга (Х) дүүштүр доктааткан чурум ёзугаар төлээр.

Акша эгидиишкин төлевирин алыр эргелиг кижилер

1. 1917 чылдың октябрь 25-тен (ноябрь 7-ден) соңгаар хосталгазын казыттырып, Россия Федерациязының девискээринге шииттирген болгаш хоойлуга дүүштүр агарткан болгаш Россия Федерациязының девискээринде эрге-хоойлу камгалаар органнарга бүрүткеттирген Россия Федерациязының, өске-даа күрүнелерниң хамаатылары, даштыкы хамаатылар, а ол ышкаш хамааты хамаарылгазы чок кижилер хоойлунуң 15 чүүлүнде көрдүнген акша эгидилгезин алыр эргелиг.

2. Политиктиг чылдактар-биле Россия Федерациязының девискээринге шииттирген болгаш хоойлу хүлээп алдынгыже чедир доктааткан чурум ёзугаар агарткан кижилер, 1 бөлүкте айыткан хамаатылар-биле бир дөмей, акша эгидиишкинин алыр эргелиг.

3. Агарткан кижилерге акша эгидиишкинин санап каан, ынчалзажок алдынмаан таварылгаларзан аңгыда, акша эгидиишкинин 1 болгаш 2 бөлүктерде айыткан кижилерниң салгалдарынга төлевес.

Акша эгидиишкинин алыр дугайында дилег кылырының чуруму

4. 1 болгаш 2 бөлүктерде айыткан кижилер акша эгидиишкинин санап бээр дугайында билдириишкинин (капсырылгада айыткан хевир ёзугаар) Россия Федерациязының чоннуң социал камгалал органнарынга (ХХ) дараазында чурум ёзугаар киирер:

Россия Федерациязында доктаамал чурттап турарлар — чурттап турар чериниң аайы-биле чоннуң социал камгалал органнарынга;

Россия Федерациязындан дашкаар чурттап турарлар — репрессияга таварышкыже чедир Россия Федерациязынга сөөлгү чурттап турган чериниң аайы-биле чоннуң социал камгалал органнарынга киирер.

5. Эгидилге алырының эргезин билдириишкин киирген кижи бадыткаарда, иштики херектер органнарының тыпсыры агарткан дугайында шынзыдылга бижикти (азы катап дагын берген шынзылганы) болгаш хосталгазын казыткан хууса эрттирер черге турган үезиниң дугайында шынзыдыышкын бижикти (азы дагын тывысканын) бээр. Шынзыдыышкын бижиктерниң боттары-биле (азы катап тывыскан шынзылгалар-биле) кады оларның хоолгаларын ук документилерни хүлээп алган чоннуң социал камгалал органнары шынзыдып бадыткаар болгаш база киирер.

6. «Күрүне болгаш хөй-ниитиниң организацияларының, а ол ышкаш албан-хүлээлгелерин күүседип, албан-дужаалдыг кижилерниң хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннери-биле хамаатыга чедирген когараалды эгидер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1981 чылдың май 18-те Чарлыынга дүүштүр эгидиишкин алган кижилер төлеттирип алган эгидиишкин хемчээлиниң дугайында сан органнарының шынзыдыышкынын бижиин киирер.

7. Эгидиишкин санап бээр дугайында билдириишкинни хүлээп алган чоннуң социал камгалал органы билдириишкинниң болгаш аңаа кошкан документилерни хүлээп алган дугайында хол үжүүн бээр.

8. Чоннуң социал камгалал органнарынга кирген дилеглерниң учёдун болгаш бүрүткелин тускай журналга демдеглээр.

9. Эгидиишкинни санаан сөөлүнде чоннуң социал камгалал органнары агартыышкын дугайында шынзыдыышкын бижиктиң (азы катап тывыскан шынзылганың) артынга танма базар болгаш ону билдириишкин ээзинге эгидип бээр.

Эгидиишкинниң тургузарының болгаш санаарының чуруму

10. Эргежок чугула бүгү документилер-биле кады киирген билдириишкинни хүлээп алган хүндең соңгаар 10 хонук дургузунда эгидиишкинниң санап доктаадыр.

11. Хосталгазын казытканының долу ай бүрүзү дээш 180 рубльди, ынчалзажок 25 муң рубльден хөй эвес ниити түң ёзугаар эгидиишкин түңүн чоннуң социал камгалал органы тодаргайлап доктаадыр.

Долу эвес ай дээш акша эгидиишкинин долу ай дээш 180 рубль төлээрин барымдаалап, хосталгазын казытканының долу эвес айда хүннеринге хамаарыштыр санап доктаадыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1981 чылдың май 18-те Чарлыынга дүүштүр когарал эгидиишкинин төлеп берген түңнүн дугайында барымдаа медээ бар болза, акша эгидиишкин хемчээлинден ол түңнү казыыр.

12. Россия Федерациязындан дашкаар чурттап турарларга эгидиишкинни шииттирген кижиниң репрессияга таварышканынга чедир Россия Федерациязынга сөөлгү чурттап турган чериниң аайы-биле чоннуң социал камгалалының органнары санап бээр.

Эгидиишкинни төлээриниң чуруму

13. 8300 рубль чедир эгидиишкин төлевирин хары угда почта дамчыштыр шилчидип бээр.

Арткан түңнүн эгидилге бээр дугайында чоннуң социал камгалал органнарынга дилег кирген айдан соңгаар үштен хөй эвес чылдың дургузунда ай санынга онаштыр деңг хемчээлдиг кылдыр төлээр.

14. Ай санында бээр эгидилгени төлээрин күрүне пенсияларын төлээринге доктааткан чурум ёзугаар чоннуң социал камгалал органнары харылзаа бүдүрүлгелери дамчыштыр шилчидиишкин даалгаларын ёзугаар боттандырар.

15. Пенсия назылыг кижилерге болгаш инвалидтерге акша эгидилгезин эргежок чугула болганда, чоннуң социал камгалал органының шиитпирин ёзугаар бирги ээлчегде чурум-биле төлеп бергеп турар болур.

16. Репрессияга таварыжып чораан кижи өлген таварылгада эгидиишкинниң аңаа бээр турган хемчээлиниң чедир алдынмаан түңнүн салгал эргезиниң дугайында херечилелди ооң салгалдары киирип келирге, оларга хары угда төлеп бээр.

17. 1 болгаш 2 бөлүктерде айыткан кижилерге эгидиишкинни төлеп бээрин:

Россия Федерациязында доктаамал чурттап турарларга — чурттап турар чериниң аайы-биле чоннуң социал камгалал органнары;

Россия Федерациязындан дашкаар черлерде чурттап турарларга — репрессияга таварышкыже чедир Россия Федерациязынга сөөлгү чурттап турган чериниң аайы-биле чоннуң социал камгалалының органнары боттандырар.

Акша эгидиишкинин төлээринге чарыгдалдарны акшаландырарының чуруму

18. Акша эгидиишкинин, а ол ышкаш ону төлээри база чедирип бээри-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны Россия Федерациязының составында республикаларның, республика бюджеттериниң, национал-күрүне болгаш административтиг-девискээр тургузугларының бюджеттериниң акша-хөреңгилеринден Россия Федерациязының бюджеттериниң орулгаларын болгаш чарыгдалдарын аңгылааның «Агарткан хамаатыларның когараалдарын эгидери» 14 параграфтың 222 кезээ ёзугаар чоннуң социал камгалал органнары дуглаар, ук чарыгдалдарны Россия Федерациязының республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күзели-биле Россия Федерациязының Сан министерствозунуң ол-ла параграфын ёзугаар дараазында эгидип дуглаар.

(Х) оон ынай — хоойлу деп адаар.

(ХХ) моон соңгаар — чоннуң социал камгалал органнары деп адаар.

Мөзү-шынар айтырыы

ДУЗАЛАЖЫП ЧОРУУЛУҢАР

Номчукчунуң баштайгы чагаазы

Моон мурнунда солунче чангыс-даа материал бижип чорбаан кижи мен, ам бижип шенеп көөр деп бодап алдым. Сөстерим арай кандай болур чадапчок.

Бодум 20 ажыг чыл дургуузунда школада математика башкылап ажылдап чоруур мен. Кандыг-даа «хоочун» азы «алдарлыг» деп алым-даа чок, эң-не бөдүүн башкы мен, ынчалза-даа ажылдап чораан болгаш ажылдап турар класстарым ада-иелери болгаш өөреникчилерим мени хүндүлээр деп чүвени билир мен.

Бижиксээн чүвем ол эвес, а бо: мээң өөм ишти — Ангыр Байыр-оолович Хертек мурнунда чылдарда база физика башкызы чораан, ам бирги бөлүктүң инвалиди, оон караа баксыраан. Оон айы-биле бистиң ниитилеливистиң ындыг категориязының улузунуң дугайында бижиксе-дим.

Олар Кызыл хоорайның караа четпестериниң бүдүрүлге черинде ажылдап турарлар. Оларның салым-чолунга чалынмас, күзел-соруунуң күштүг деп чүвезин! Кылбаска чүвези чок: матрастарны даараш, садыгларже чорудуп турар, моон мурнунда чылдарда тергиин чараш кылган атлас хөвениг чоорганнарны база даарап турдулар, ажылчын хол-хаптарын (верхонкаларны), идик шидиишкиннерни, шаараш сеткаларны база кылып турарлар. Чонунга, күрүнеге ажыы биче эвес. Ындыг турзажок социал талазы-биле олар камгалаттынмазнар.

Оларның автобузунга ажылдаар школамга чедир барык 2 чыл олуруп келдим. 9 дугаар школа чоогунда хлеб, сүт садыының чанынга уругларым-биле дүжер мен. Ол-ла черден караа четпес 2 кижи олурарлар. Ол дээрге Владимир Седип болгаш Анчымаа Седиптиң өг-бүлези. А оларның оруунда, Лопсанчап кудумчузунда 40 дугаарлыг бажың азыында люктуң аксы ажык, бир катап Владимирниң ынаар дүже бергенин Анчымаа Донгаковна чугаалады. Өске таварылгада ол боду [illegible] мырыңай аксында [illegible] көргеш, кыйгырыпкаш, чугаалаарывыска, тура дүштү, оон чедип алгаш, автобуска эккелдивис.

Амыдырал, салым хөөкүйлерни ынчаар чаяап каандыр, кым-даа буруу чок-ла ыйнаан, ынчалза-даа бистер, кыдыында караактыг чон чүге оларны кээргеп көрбес бис? Орукту кежирип, азы автобусче караа четпес кижи кирип чытса, эскерип кааш, дузалашсывысса? Мээң өөм ишти-дир че. Үстүнде караа четпестер организациязындан ону Москвада караа четпестер институдунуң бүдүрүлге черлериниң башкарыкчызын өөредир факультетче чорудупкан. Чаа чыл таварыштыр дыштанып келген. Январь 8-те самолётче олуртуп, үдептер дээш эртен эрте аэропортка чеде бердивис. Билеттерни демдеглеп эгелей бээрге, билеттин сунупкаш, тыва аныяк уругнуң биледи база Красноярскилеп Москва чедер боорга, анаа чагып кагдым.

Билеттивис дедир алгаш олур бис. Самолётче эртериниң дугайын чарлаптарга, эжимни оочурга тургузуп, бодум база контролёрже чоокшулап келдивис. Билеттивисти ам көөрүмге, демдеглевээн (бүрүткевээн) болду. Паспортунуң номери бижиттинмээн болган, дүрген-не паспорт номерин бижипкеш, демдеглеткеш манап кээримге, билет хынап олурар ажылдакчы эжимниң холунда даянгыжын көрүп тура-ла, паспортту столче октап берди. Хевиниң көөрүмге, мегеленип турар бо деп органзыг-даа. Багай эжим стол кыдыы сүйбап тургаш, паспортун ап алды. Ындыгге кылаштаарга база өскээр барды. Ам оон кээп демги контролёр уругнуң чанында тыва уруг тура халааш дузалашты. Эжимниң ындыгге эрте бээрин манап тургаш, эрте бээрге, оон ол контролёр уругдан: «Адырар кымыл?» — деп айтырдым, ол:

— Канчаарынар ол? — диди. Мен тайылбырладым:

— Даянгыыштыг, согур кижи-дир деп биле тура-ла, чүге ол кижиниң паспортун стол кырынче октадынар. Чүге холун сунуп алган манап турда, холунга тутсуп бербединер? Менээ хомудал дептерин бериңер, хомудал бижиирим ол-дур — дээримге ындында [illegible] туруп келгеш:

— [illegible] чүге эрттирип[illegible] силер — дидир.

— Бо эжик бажында чүнү бижип алган-дыр силер? — дидим. Оон соонда дем мээң өөм иштинге дузалашкан тыва уруг тургаш:

— Буруудатпайн көрүнер, үгбай, амыдыралда чүү-даа турар-дыр. Бо эжим өөнүң ишти-биле алгыжыпкаш келген кижи-дир ийин — деп кагды.

Паспорт октап орган ажылдакчы чүү-даа ыттаваан. Кара сөөк, орустаар уруг болду. Аэропортта контролёр, кассирлерниң аажы-чаны каржы деп билир мен. Бистиң Кызылдан өске кандыг-даа хоорайларда согур хамаанчок, өске кандыг-даа инвалид кижини ынчаар черле аажылавас чоор.

Валентина ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Гонорарын «Шынга» арттырарын дилээдим. **(Авт.).**

«САЛЫМЫҢНЫ АА, САРЫЫМ»

Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозунуң Хылбалыг тайгазының ээзенге анаа тайбың хой кадарып, багай эвес көргүзүглерлиг, ийи чаш уруувус-биле чурттап ордувус ийин.

Сентябрь айның 23-24 дүнезинде хаңныг холдуг кара дайзын, Даниловкада уругларның дузалал интернадының санитары дээр ажылдыг Сергей Сарыг-оол дээрзи аас-кежиктиг амыдырал-чуртталгавысты уругларымның адазының ханы-биле, качыгдалдыг караавыс чажының суу-биле каш-ла минутада карартыр өжүрүп кагды.

Кайда-чүде тайга бажында сиген кезип келгениңге сылдап алгаш, өш-биле уругларым ачазын ийи-үш удаа бижектеп өлүрген дайзын хосталгада чоргаар, кыжыраандыг кылаштап турарга, сагышка аар-ла-дыр. Оон бээр чыл апты.

Каа-Хем районнуң иштики херектер [illegible] черинден херели болур мени безин чангыс-даа катап айтырып келбес боорга. «Салымыңны аа, сарыым» дээрден башка чүү дээр мен.

Мээң эжим Попуг-оол Сотпаевич Кужугеттиң амы-тынын калдарып органывыс чаш тураганнардан үне чок болганы чүде ирги? Өскүс калган, [illegible] чок уругларым [illegible] бе?

Ажай АРТЫНА.
Бурен-Аксы суур.

ХОСТУГ ЧОРУП ТУРАР

«Шын» солун редакциязынче чагаа-даа бижип көрбээн кижи мен, солун, сеткүүлге материал-даа парладып көрбээн мен. Ам бо хүннерде сагыш-сеткилим ала-чайгаар хөлзеп келгеш, силерниң солунче хомудалдыг чагааны бижиир ужурга таварыштым.

Силерниң редакция коллективи менээ боттуг дузаны көргүзер боор деп бодааш, бо чагаа-хомудалды силерже бижип олур мен.

Херектиң ужуру мындыг чүве. Мээң уруум Сабина Сумбаа Кызылдың № 1 школага өөренип турган, ынчан ол таптыг-ла 7 харлыг турган. Ол 1990 чылдың октябрь 29-туң хүнүнде эртенгиниң 7 шак 30 минута турда, Мугур деп автобус доктаар черге автобус манап турда, ГАЗ-52 машинаның чолаачызы Николай Федкин деп кижи дүрген скорость-биле халдып келгеш, бичии уруумну өлүр бастырган. Ол боду СПМК-3-түң чолаачызы болган.

Ол-ла дораан Кызылдың милиция болгаш КАИ чериниң ажылдакчылары көргеш, актызын тургускан, ол чолаачы кижи ээзирик чораан болгаш дүрген скорость-биле бичии уругну хөме тавартканы деп түңнээн.

Мен ол мөчээн бичии уругнуң ачазы болгаш, чогуур үезинде негелде-хомудалды киирген турган мен. Ук херекке истеп хынаары-биле милиция ажылдакчызы Хитрошвили деп кижиге дамчыткан, ол кижи дыка хөй үениң иштинде эксперт харыызы Москвадан келбээн деп мени мегелеп келген. Мен бодум республика прокурору Зотовка база каш-даа барып, негелде-хомудалды киирген мен, менээ кандыг-даа харыы бербээн, ам бо херек 2 чылдың нүүрүн көөр деп барган.

Чоокта чаа Дээди Совет Даргазы эш Бичелдейже база бижээн мен, харыызы келбеди. Мээң уруумну бастырган Николай Федкин ам-даа машина мунуп турар хевээр, мен бодаарымга, ол саттынган хевирлиг. Бо кижини ам черле канчалза экил?

Суворов СУМБАА.
Бажын-Алаак суур.

Кижи болгаш хоойлу

ИДЕГЕЛ-БИЛЕ БИЖИП ОЛУР МЕН

Мен ам 61 харлыг мен. Мээн чолаачылап турган хеймер оглумну Кызыл-оол Өктек-оолович Донгак деп 61 харлыг кырган ашак боолап каан. 6 айның 24-те ам чыл чедер деп барды, суду-даа болбаан, ол анаа хостуг кылаштап турар.

Суд черинден айтырарга, дээди черден бижик алганы ол ыйнаан дээр чүве-дир. Мээң ындыг дузалажыптар улузум чок кадай-дыр мен. Менээ дузадан чедирип көөрүнерни улуу-биле дилеп олур мен. Моон мурнунда улуг уруумнуң 2 дугаар оглу шеригге өт аарааш, чок апарган, база менээ өөренген оглум чүве. Ооң ачазы оглунуң соонда ай-даа четпейн чок болду. Улуг уруум база 2 дакпыр ажыгга таварышты, база бергедеп турар кижи-дир. Оон соонда авазы чок апаарга, азырап каан дуңмам база чок болду. Чаңгыс чыл иштинде 4 кижиден чарылдым.

Сөөлүнде чок болган дуңмамны машина-биле бастырып кагды. Ол боду инженер кижи. Эки ажылдыг кижилерни база көрбес апарган чүве-дир.

Бооладып каан оглумнуң кудазын 8 айда эрттирер деп турган мен. Кериним чаш уруглуг, ол-даа кижиниң кээргенчиин. Бодап көөрге, дыка-ла берге чүве-ле-дир. Мен бодум көдээде уруум-биле чурттап орар мен. Кызыл-оол Өктек-ооловичи Донгактың чээни бызаалыг инээмни база аалынче сүрүп алгаш барган. Соондан баарымга, ол инек чок-тур, тып алгаш чедирип бээр мен деп мегеледи. Чылгы малымдан 8-даа мал чок, улустан айтырарга, көрбээн боор чүве-дир. Өске ажы-төл бар-даа болза амыдыралдыг кижилер кижи азыраар чайы кайдал. Чаңынга азырап органы оглу дег чүве кайда боор. Дүне уйгу-даа келбес, хүндүс бодалдан-даа ыравас, берге-ле чүве-дир. Ол өлүрүкчү бистиң суурувуста ээрик кылаштап турар, харын-даа мээң улуг уруум бажыңынга-даа кирген болду. Бистиң хире-шаавысты билир болгаш, чоргаар чоруп турары ол ыйнаан. Хээлилеп алганы-даа чадавас, уруглары база дыка чоруп турган. Бис чадаг амытаннар кайнаар чедер бис? Өлген кижи чүве чугаалаар эвес, ону чүү деп-даа мегелеп турап-ла ыйнаан. Нүгүлчүзү база берге ашак чораан.

Мен авазы кижи-дир мен. Чаңгыс сөс-даа менден айтырбаан. Бичии херечи оолдар канчаар-даа өчүп турган деп бодаар мен. Херек чорудуп турган кижилер ол-бо солчуп турган деп база дыңнап орар-дыр мен, ындыг боор болур бе?

Демги ашак шенелдеге үне бээр мен деп чоргаар орган дугайында дыңнап орар-дыр мен. Ол кандаай ындыг чүвел? Бодумнуң бодалым болза ооң бистиң суурга чурттаары безин берге кижи деп бодаар мен. Ам дээрге частың узун хүнү-дүр, ону канчап эртер ирги бис деп мунгарап орар-дыр мен. Мээн бо чагаамны дарый сайгарып бээр боор деп улуг идегел-биле бижип олур мен, хилинчекке арткан кырган иенер-дир мен.

Мээң адымны Анна Мелбей-ооловна Чысымаа дээр, «Эртинелиг» совхозта кырган, пенсиялыг кадай-дыр мен. Мээн бо чагаамны «Шын» солунга парлап көрзе кандыгыл? Мени азырап олурган, чаш-чараш үезинде амызындан чарылган оглумнуң адын Ирбен-оол Дас-оолович Кыргыс дээр.

Кижи-даа өлүрген кижиниң, хой-даа оорлаан кижиниң шииткели дөмей, кандыг аай чүвел? Мону менээ кым харылап бээрил?

Анна ЧЫСЫМАА.
Пенсионер.
Өвүр район.

ХЕРЕКТИҢ БОЛГАН БАЙДАЛЫ

Хөй уруглар аразында чаңгыс оглу Аян-оол кижиге өлүрткенин база анаа буруулуг Седен-Дамбаага хамаарыштыр суд чиик шииткел үндүргенин не Бора Ховалыг хомудап бижээнин «Шын» солун номчукчуларга таныштырган.

Кемниг херектерниң уржуундан чоок кижилерин чидирген база өске когаралдарга таварышкан хамаатыларның сагыш-сеткилин хүндүлеп чорууру — бистерниң арын-нүүр талазы-биле хүлээлгевис.

Амы-тынындан чарлып өлген, чок болган кижиге хамаарыштыр багай чүве чугаалавас, оон адын адавас — тыва кижилерниң чаңчылы. Хомудалын илереткен не Бора Ховалыгның кемниг херектиң болган байдалын хажыдып бижип турарында ол чаңчылдың салдары бар кылдыр билип артым.

Херектиң болган байдалы мындыг. Ол хүн Бора-Тайга суурга арага саткан. Кайызы-даа ээзирик байдалга турган Седен-Дамбаа Ховалыг биле Аян-оол Ховалыг олар суурга ужуражып келгеш, аразында маргыжа бергеннер. Анаа кылаштап келген Анатолий Сарыглар Аян-оолдуң холунда бижек тудуп алган ээзирик турганын эскерип кааш, артындан кээп сегирип алгаш, соксадып, чедип алгаш чорупкаш, өөнүңге чедирип, хүлээдип берген.

Катап-ла Аян-оол Ховалыг кудумчуга Менги, Роман оларга таваржып алгаш, Лариса Сарыгларның бажының чанынга турган «Москвич» машинага келгеннер. Аян-оол машинаның эжиин ажыдып алган турганын көрүп кааш, Чечен-оол, Лариса, Чодураа олар үнүп келгеннер. Чечен-оол машинага дегбезин Аян-оолдан негеп чугаалаарга, оозу удур таакпы айтырып, кайы чер чурттуун сонуургаан.

«Шынга» үнген чүүлге хамаарыштыр

Ооң ээрикин, чениндe бир чүве чажырып алган турганын эскерип каан Лариса Сарыглар соксаткан. Аян-оол эштери-биле чорупкан.

Чечен-оол кадайы Чодурааның машиназынга олуртуп алгаш, чорупкан ора, кудумчуга таныыры Седен-Дамбаа Ховалыгга ужуража берген. Ону олуртуп алгаш чоруп олура, орукту дуй туруп алган оолдарны эскерип кааш, машиназын доктаадыпкан. Олар мурнунда таваржып турганы Аян-оол Ховалыгны көрүп кааннар. Седен-Дамбаа Ховалыг машинадан дүшкеш, Аян-оолга ужуражып, аразында маргыжа бергеннер. Аян-оолдуң куртказының чениндe чажыра тудуп алган бижээн эскерип каан Седен-Дамбаа бодунга ап чорааны садыг бижээ-биле мурнунга турган Аян-оолдуң ижин талазынче шашкан, кемдээшкин алган Аян-оол дезипкен. Сөөлүнде Аян-оол Ховалыг алганы амытынга айыылдыг аар кемдээшкинден эмчиге чок болган.

Херекти ажык суд хуралынга көрген, когараан Бора Ховалыг база оон ажы-төлү, дөргүл-төрелдери анаа киришкен. Олар херектиң мындыг байдалга болганын херечилерниң өчүктеринден, херек база көрүлде материалдарындан билип алганнар.

Аян-оол Ховалыг холунда бижектиг-даа турган болза, ону ажыглаар оралдажыышкын кылбаан, Седен-Дамбаа Аян-оолду сагыштыы-биле бижек-биле шанчып, кемдээшкинни чедирген. Кемниг херекти күүсеткен Седен-Дамбаа Ховалыг 6 (алды) чылда хосталгазын казыдып шииткен.

Хат чок болза, сиген бажы шимчевес дижир болгай. Арага-дары ижип алгаш, кижилерни хүндүлеп көрбейн, хамаатыларның өнчү-хөреңгизин оорлап чыткаш, азы ниитилелде тургустунган өске-даа чаңчылдарны, хоойлуларны хажыдып чораш өлүрткен, кемдээшкин алган, күштеткен болгаш өске-даа озал-ондакка таварышкан, кемниг херек болурунга бодунуң овур-хевири, мөзү-шынары-биле идиг берген хамаатылар болганчок-ла таваржы бээр хомуданчыг.

Суд херектиң болган байдалын долузу-биле тургузуп, кеземче херээниң чорудулгазын хажытпайн сагып, шиитпир хүлээп ап азы шииткелди үндүрер, яланы оңаар хүлээлгелиг.

Бора Ховалыгның «оглум эки-биле школаже бар чыткан, Седен-Дамбаа ону кем чок черге шашкан, өлүрүкчүге чүгле 5 чыл берген» деп бижээни-биле херектиң болган байдалы база судтуң оңаарган ялазы-биле дүүшпезин номчукчулар эскерген боор.

Бирээде, когараан не кижиниң бо херекке хамаарылгазы-дыр, ийнде, баштайгы суд истелгезинде тургустунган бадыткалга даянып, үндүрген судтуң шииткели-дир. Шиитпирлерниң, шииткелдерниң чөптүүн, хоойлунуң негелделеринге дүүжүп турарын Тыва Республиканың Дээди суду [illegible] турар. Хайгаарал чуруму-биле ук херекти Тыва Республиканың Дээди судунуң кежигүнү С. Х. Монгуш [illegible] хынап көрген.

Д. ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик районнуң улус судунуң шиитткекчизи.
Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: мындыг утказыг чагаалар редакцияга болганчок келгилээр. Бодап көөрге, чер-черде суд, истелге органнары ажыг-шужуглуг кижилерниң хомудалдарынга, дилеглеринге, негелделеринге ындыг-ла кончуг тоомчалыг эвес болуп турар-дыр. Оон башка олар чадап-чадап кааш, сөөлгү идегели кылдыр редакцияны эш тыртып, чүге журналистерден дуза дилей бээрлерил?

Номчукчуларның үстүнде ол чагааларында факт-барымдааларны тодарадып, ол талазы-биле сүржүр үе-шак чогувустуң ужун чагааларда сөс-домак тургузуунуң эдилгезинден аңгыда, оларның ол хевээрзин парладывыс. Авторларның бижип турар чүүлдериниң шынга кайы хире дүгжүп турары оларның боттарының харыысалгазында деп чүүлдү манаа онзагайлап каалы.

Бо чылын «Шынның» бир номеринге автор Бора Ховалыгның хомудалын парлаптарывыска, анаа хамаарыштыр Чөөн-Хемчик район судунуң шиитткекчизи Д. М.-Н. Ховалыгның харыызы редакцияга келген. Район шиитткекчизи Д. Ховалыг хомудал бижээн Бора Ховалыг фактыларны хажыдып бижээн деп бадыткап турар.

Негелде, хомудалдарынга чогуур органнардан харыы ап чадааш, редакцияже чагаа бижиири-биле демир-үжүк сегирип алган автор бүрүзү фактыларның шуптузунуң шынга дүүшкен турары дээш харыысалганы бодунга хүлээнир ужурлуг. Оон аңгыда, редакция дээрге чаргы-чаалы чарар чер эвес-тир. Бо талазы-биле тускай ажылдыг органнар бар. Хамаатылар оларның-биле сүмележип, чугаалажыр болза эки.

Үстүнде чагааларны парлаанының чылдагааны билдингир: чылбастаан херектерже хамааржыр органнарның кичээнгейин угландырары. Черле ынчаш прокуратура, суд, истелге органнары кижилерниң ажыг-шужуунге, балыгланган сеткил-сагыжынга чүге ол хире тоомча чок болуп турарыл? Айтырыгны Тыва Республиканың үстүнде адаанывыс органнарже адрестеп тур бис.

АЪТТАР АМ ХЕРЕК

Чылгы малга йөрээл

«Тыва кижи ээр кырынга өскен» деп үлегер чугаа ханы утказыг чораан. 50-60 хар ажа берген, көдээ аалдарга өскен хоочун кижилер, шынап-ла, ындыг солун амыдыралды чурттап эрткен. Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынында кирген амылыг 12 амытаннарның аразында ол чылдарның чедиги ээлчээнде аът чылы кирип турар. Оон ээлчээ 1990 чылда эрткенин билир бис. Шынап-ла, чылгы мал чоннуң алды-чеди чүзүн ырда, тоолда кирген малдарының эң-не өзек үндезини болуру-биле онзагай черни ээлээр. Тывалар ынчангаш шаанда эки аъттарын ыдыктап, анаа чалбарып чораан. Тыва күрүнениң күрүне сүлдезинде болгаш баштайгы ТАР орденинде уруук туткан ак аъттыг арат кижиниң сиилбип кааны ханы утказыг турган.

Чылгы мал тываларның чүгле чоргаарал чораан эвес, ол делегейниң барык бүгү чонунуң ынакшылы, чоргаарал чораан. Санкт-Петербургта 50 тонна деңзилиг Петр I-ниң аъттыг хүлер тураскаалының, ол-ла хоорайның кол магистралы Невский проспектизинде оглаа-омак дөрт аъттарны эрес-дидим эрлерниң тудуп чаажыктырып турарын көргүскен тураскаалдар безин бар. Москвада Юрий Долгорукийниң, Улан-Батерда Дамдын Сухэ-Баторнуң аъттыг тураскаалдары, ол ышкаш Москвада, Ленинградта, Улан-Удэде болгаш чурттуң дыка хөй хоорайларында театрлар кырында, шөлдерде ындыг утказыг тураскаалдар дыка хөй. База бир онза тураскаал Дагестан АССР-де, фронтуга ээзи чакпыыл окка алзыптарга, залынче манап чанып келген ээрлиг аъдка тураскааткан тураскаалды кайы хире угаан-сарыылдыг, эрткен болгаш келир үениң, соо-мурнун билир кижилер тургускан дээрзин билдингир. Ындыг тураскаал Чита областа база бар дээр чорду.

Тыва чоннуң бүгү чуртка алдаржыткан капитан Кечил-оолдуң аъттыг эскадронун чүге катап-катап чоргаарал-биле сагынмас, анаа чүге тураскаал кылбайн турар бис. Ол хиреде Кызылдың төп шөлүнде бүгү чүзүн малдарның дүрзү-хевири тургустунган турда, аъдывысты «уттуп» каапканывыс хомуданчыг. Ынчангаш ам удавас болур улуг Тиилелгениң 50 чыл оюнга чедир ындыг тураскаалды тургузарынга 200 муң ажыг тывалар чаңгыстап-даа эки тура-биле акша-төгерик чыыр болза, анаа четчир хөреңгини чыып алыры чугаа чок. Бир эвес ындыг чаагай эгелээшкин эгелей бээр болза, анаа чаңгыс уруг ону-он, чүс-чүс акша-төгериин салырлар Тывада хөй дээрзинге бүзүрел улуг.

Тыва чоннуң чаңгыс-чакпазы болур чылгы мал 1940 чылда 144 муң баш турган. Тывалар дайын чылдарында фронтуже 600 ажыг муң баш малды, оон иштинде 50 муң дайынчы аъттарны халаска дузалаанын угаан-сарыылдыг кижилер кажан-даа уттас. 144 муң ажып турган чылгывыс ам чүгле 30 муң хире апарган дээрзин улуг дүвүрел-биле чугаалаар апаар. Ажыл-[illegible] чугаалаарга, аът чокка ажыл-даа өспес, ажыл-херек-даа бүтпес дээрзин дорту-биле чугаалаар херек. Ооң чижээнге Тожунуң ол үеде чоокка чедир-ле ийи колхозун айтып болур. Улуг эвес колхозтар ынчан 700 ажыг ажыл аъттарлыг, 1000 ажыг мунар чарыыг турган. Ынчангаш чорук-херек кылырда, аңнаар-диңнээрде, ыяштаар, сигеннээрде аът-чарызын мунгаш, шапактап-тергелээш, коштааш бүгү ажыл-херээн сагыш ышкаш кылып алыр турган.

Сыстыг-Хемниң ыяш ажылгыр чери чүгле кышкы сезонда бир аътка онаажтыр 1500 ажыг кубометр ыяшты сөөртүп турган. А. Комбу, И. Доржу, Е. Крылов, Д. Сүге, О. Хуна оларның чамдызы ам-даа бар. Шак ындыг чүгүрүк, чыраа-сайк, бүгү Тывага сураглыг Эрзин, Теске Соян Саңданмааның ээр-каразы, Улуг-Хемге Ойбаа, Доглапкан алышкыларның челер, чыраа аъттары турган. Ынчан Ойбаа уруу сөөлүнде алдарлыг башкы Орланмайның дугайында мындыг ыр турду:

Он-на чылда чурттап ханмас
Оттук-Даштың шынаалары,
Он-на чылгы херээ-ле чок
Ойбаа-ла акый
Орланмайы...

Ийи-Тал, Эл-Бажы чурттуг Адыг-Тюлюш Ойбааның амыдырал ажылы солун кижи чораан, ооң уруу Орланмай башкы биче чажындан эрес-кежээ, орлан-кашпагай, эмдик аъттар өөредир кыс чораан. А. Ойбаа, Доглапкан алышкылар чүгле чыраа, чүгүрүк, челер аъттар өстүрер чораан эвес, оларны терге, шанакка өөредип, сиген кестирип, тараа тарыырындан аңгыда, Тывага аът транспортун органызастап, кышкы үеде он, чээрби аъттыг шанактааш, бүгү Тывага — Тожу, Барыын-Хемчик, Эрзин, Тес, Өөк-Туран чедир чиик сөөртүр сураглыг алышкылар чораан.

Ам ол чаагай эки чаңчылды катап эгидер, байыр-наадымга аът-хөл чарыжын калбартып, организастаар, аът-чарыга ажыглаар ээр-чүгенден, шанак-терге, хомут-дуга бүдүрүлгезин чер-черге катап организастаар үе келген. Тывага чылгы мал оорларынга удур ТАР үезиниң хоойлузун катап ажыглаар үе келген. Рынок ынчаар негеп келген.

Чылгы мал, ажыл аъдының ажык-дузазын тайылбырлаарда-даа хереэ чок. Тыва ышкаш делгем девискээрлиг, одар-белчиирлиг черге чылгы ышкаш ажыктыг, эң чиик чарыгдалдыг белен оът-сиген, кажаа-хораа херегзевес, шыдамык мал чок. Тывалар тайбың ажыл-ишке-даа, дайын-чаагага-даа боттарының хуу салымын аът-хөлү-биле холбап чораан.

Чылгы мал дугайында ырлар, кожамыктар чер-черниң аайы-биле муң-муң. Мээң өскен, төрээн черим Улуг-Хем районнуң, хөй чылда ажылдап, чурттаан Тожу районнуң амыдыралындан шупту он бөлүктен тургустунган барык сезен-тозан хире кожамыкты билир мен.

Улустуң аас чогаалындан алдынган бир бөлүктүң кожамыктарын силерге таныштырайн.

ОНУ ДИЛЕП ЧОРДУМ ДЭЭР МЕН

Аалдар кезип чораан сен дээш,
Авам-ачам аттына бээр.
Аргамчылыг аъдынар чок
Ону дилеп чордум дээр мен.

Черлер кезип чораан сен дээш,
Ченгем-акым аттына бээр.
Челеңерде кулуннар чок,
Ону дилеп чордум дээр мен.

Даайларым таанда тенек
Дандан торгу келер-ле дээр.
Дай-ла-бора таанда дезиг
Дагжаар чүген сугар-ла дээр.

Күүйлерим таанда тенек
Хүрең торгу келер-ле дээр.
Хүрең-дайлар таанда дезиг
Хүлер чүген сугар-ла дээр.

Күскү дүжүт ажаар өйде
Кудээлерниң кужу кестүр.
Күзүрүмнүг ховуларга
Хүрең-дайның маңы кестүр.

Кежик-чолдуң салым-хуузу
Кенээттерниң кежээзинде.
Херин черниң кызырлыры
Хертеш-ойнуң девиинде боор.

Кудургайлаан, саарыглаан,
Кула-дайда челиш-ле бар.
Куду көрген, өрү көрген
Кулагайда сагыш-ла бар.

Өскергейлээн, кудургайлаан,
Өле-дайда челиш-ле бар.
Өрү көрген, куду көрген,
Өөрүмде сагыш-ла бар.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

ВАШИНГТОН. Америк конгрессиниң сенат комиссиязының бөлүк кежигүннери АКШ-тың президентизи Дж. Бушка чагаа бижээн. Дүшкен Совет Эвилелиниң республикалары тургаш, амгы үеде Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң кежигүннери болуп турар чурттарга хөй түңнүг дузаламчыны бээрин, чээлиниң тыпсырын америк администрациянның баштыңнарынга сенаторлар саналдаан.

СЕУЛ. Корей Республиказа парламент соңгулдалары болган. Эрге-чагыргада амгы партияның төлээлекчилери Мурнуу Корейниң Национал ассамблеязынга (парламентизинге) соңгулдалар үезинде хөй олуттарны чидирген. Тус черниң парлалгазының бижип турарын ёзугаар алырга, Корей Республиканың президентизи Ро Дэ бо чылдың декабрьда болур президент соңгулдаларынга киришпес деп турар: катап соңгуттурарының хуусаазы төнген.

ХЕЛЬСИНКИ. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарының даштыкы херектер министрлериниң ужуражылгазының хуралы Финляндияның найысылалында ажыттынган. Чапсаралывышаан, ол хурал үш ай дургузунда үргүлчүлээр. Хельсинки дугуржулгазының киржикчилери, бирги ээр чугаалаарга, Европага айыыл чок болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарының удуртукчуларының дээди деңнелге ужуражылгазынга 1992 чылдың июль 9-10-да Хельсинкиге болур. Ол ужуражылгазынга чугаалажып көөр айтырыгны даштыкы херектер министрлери белеткеп эгелээн. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козырев чөвүлел хуралдың ажылынга киржир.

КАИР. 1988 чылда хамаатылар ужар чүүлүнүң самолёдун агаарга чорда, ону буза тепсиринге киришкен деп сезиниишкин-биле хоругдаткан ийи хамаатызын делегейниң өске чурттарынга, оон иштинде Американың Каттышкан Штаттарынга дамчыдып бээринге белеин Ливияның удуртулгазы медеглээн.

ОСЛО. Ленинградтың атомнуг электростанциязынга чаа болган үрелиишкинниң сөөлүнде делегейниң өске чурттарында сеткил дүвүрээшкини хайныккан. Норвегияның социал херектер министерствозунуң кадык камгалал талазы-биле эргелелиниң дыңнатканының ёзугаар алырга, Россияның атомнуг ол электростанциязынга үрелиишкинниң сөөлүнде Норвегияның агаарынга радиоактивтиг айыылдыг салдар демдеглеттинмээн.

БЕЛГРАД. Албанияда эрге-чагыргага удурланышкак Демократтыг партияның төлээлекчилери чурттуң парламентизинге эрткен воскресеньеде болуп эрткен хуусаа бетинде соңгулдаларынга улуг тиилелгелиг болганын Югославияның солуннары бижээн. Ол партияның төлээлекчилери соңгукчуларының бадылаашкыннарының 70 ажыг хуузун алган болгаш Албанияның чаңгыс палаталыг улусчу хуралынга 140 олуттуң 79-ун ээлээн деп, төп соңгулда комиссиязы дыңнаткан.

ВАШИНГТОН. Персия мугулдурунга чепсектиг күштерин АКШ узун хуусаада, харын дараазында чүс чылдың бүгү дургузунда безин хевээр арттырар апаар деп, Американың Каттышкан Штаттарының камгалал министри Ричард Чейни медеглээн. Иракка удур дайын оон шериг күчүзүн дыка кошкаткан, ынчалзажок Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң шиитпирлерин Ирак чедир күүсетпес болза, ол каш-ла чыл дургузунда бодунуң шериг күчүзүн катап тургузуп, тайбың херээнге база катап кыжанышкынны таварыштырар апаар ийик деп, министр айыткан.

ТОКИО. Ленинградтың атомнуг электростанциязынга болдунган үрелиишкинниң уржуктарын узуткаар талазы-биле Россияга дузалаарынга Япония белен деп, Конти Като баштаан япон чазактың төлээлекчизи парлалга конференциязынга медеглээн. Атомнуг электростанцияларның айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле эң-не сайзыраңгай технологияны Япония шингээдип алган деп, ол чугаалаан. Дуза көргүзер дугайында Россия чазаандан дилег келир болза, ону хандырарынга Японияның чазаа белен дээрзин даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи база медеглээн.

Ленинградтың атомнуг электростанциязынга чоокта чаа болган үрелиишкин япон хөй-ниитиниң сеткил дүвүрээшкинин болдурган. Ынчангаш эргежок чугула медээлерни япон чазак Санкт-Петербургта бодунуң консул черинден ап турар.

Журналистиң орук демдеглелинден

БУЯННЫГ КИЖИНИҢ НҮҮРҮ

Вера Чанзановна Салчак — тус чер чурттуг, социал педагог, улус өөредилгезиниң тергиини. Башкы институдун доосказ-ла Кара-Хөл ортумак школазынга 20 ажыг чыл дургузунда башкылап, өөредилге эргелекчилеп келген, хоочун башкы.

Кара-Хөлдүң ээзи дээрге — оон чону-дур. Ыңчалза-даа кижи бүрүзү бодунуң оран-савазынга дег харысалгалыг, хумагалыг, негелделиг ёзулуг ээ болур ужурлуг турбаш, оон ханы утказын чедир угаавайн турар бис. Ыңчангаш интервью-монологту хоочун башкы-биле кылган кижи мен:

— Чүү силерни эң-не дүвүрелип чорууруп?

— Келир үедеги салгал. Оларның кижизидилгези бистиң, башкыларның арын-нүүрүвүсте. Бо талазы-биле шупту чүве эки деп шыдавас мен. Школа — бистиң суурда эң-не харысалгалыг айтырыгларның бирээзи. Эрги, тар, бичии бажыңнар — школаларывыс (үстүкү, эге класстар аңгы) ол. Чылдың-на кыш келир-ле, одалга системазы үрелип каар. Сооктан тыныш бүстелип турар класска, идик-хепти ужулбайн, кичээл эрттирерге оон шынары, түңнели-даа кава турар. Чамдык үелерде шуут өөредилгени соксадып турган. Чай келирге септедип-ле турар, ол хирезинде соок дүжерге база-ла үрелип каар. Школа директорлаан башкылар Х. Х. Сендажы, И. С. Доржу, А. Д. Иргит, Э. С. Салчак ону септедип кылдырар дээш канчаар хинчектенмээн дээр. Мындыг байдал 10 ажыг чыл дургузунда үргүлчүлеп келген, кааа-даа тургускан — түңнел чок. Ыңча чылда олче чарыгдаан акша-биле оон орнунга биске чаа школадан шагда тудуп берген турган болза... Ам база-ла үрелген. Кажан, кым черле бисче көрнүр чүве ийик.

Кадрлар айтырыы? Кыдыг-кызыг, ырак-узак черде, амыдырал сайзыралывыс база өске черлерге деңнээрге хожудангай, ыңчангаш манаа ажылдап келген тускай эртемниг кижилерни быжыглап, арттырып алыр дээш дыка кызар бис. Кижи бүрүзү-ле база манаа белен шыдашпас чер. Бир таварылганы ам-даа хомудап, эпчоксунуп, кайгап-харап сактып чоруур мен. Оон бээр ам 10-даа чыл чеде берген. Школавыста байдал, ажыл-ижиивис сандаргай деп шүгүмчүлел үнгени-биле обкомдан улуг эрге-дужаалдыг дарга келген. Бис улуг идегел-биле ону манап, ам-на ажыл-ижиивистиң шын угланыышкыны, сорулгазы тургустунуп, чөп-буруу илереп, чүве экижиир-дир деп бодап, бүзүреп, амырап турдувус. Хурал болган. Аныяк, эртем-билиглиг, сайзырангай кижилер черле дидим, өде-чара боор чүве, бис ыттаашпайн көрүп олурувуста, ол чылын ажылдап келген чаа башкылар дораан-на четпестерин айтып, сойгалап, анаа хамаарыштыр саналдап эгелээрге, демги дарга үзе кирип, дуй шаап, коңчуп, дорамчылап, ёзулуг-ла дүжүметсиг чаннаан. Оон түңнелинде эртем-билиглиг, чоргаар, угааннгы кижилер чүге торлур боор школавыс амыдыралын ёзулуг чаартып, хей-аът киирип, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турган аныяк башкыларывыс чоруй барган. Өөреникчилер, ада-иелер, бистер-ле хайыраан башкыларывыс дээш хомудап арткан бис. Кадрлар чедишпес. Хоочун башкыларывыс пенсияже үнгүлээп, ажылдаар кижилер чедишпес. Башкылаары дээрге, чүгле ол талазы-биле эртем чедип алырындан аңгыда, анаа салым-чаяанныг, чайгаар сунудулуг кижилер чоруур. Ындыг кижилер санныг боору хараадаанчыг. Биске ажылдап келир башкылар болза, күзелдиивис-биле хүлээп ап, ажылдап, чурттаарынга бүгү байдалды тургузуп, деткиир бис.

— Башкының ажылы деп чүвени билир мен. Хүнзедир школага ажылдан аңгыда, бажың ажылы, агитквартира, хөй-нити ажылы база бар, канчап үе тып четтигип турар-дыр силер, Вера Чанзановна?

— Силерниң оонар чөп. Чаңгыс-ла кичээлге белеткенип алырынга чеже үе херек-тир? Кежээ каш шак дургузунда чырыыр чырык ажыглап, кичээл планы, көргүзүг материалдары бижип, кыдырааш хынап, өске ажылың кылып турунда-ла көзүлдүр четтикпейн баар сен. Мындыг байдалга амыдырап-чурттаары ышкаш берге чүве кайда боор. Мотор үрелип, кывар-чаар материалдар үстү берзе, деңкыпсып алгаш кылдынар апаар. Өөренип калган улус бис-ле шыдажып чоруур чүве-дир. Чаш ажы-төлдүг иелерге, аарыг кижилерге чыдар эмнелгеде эмчилерге, айыыл-халап, аарыг-аржык, чүү-даа туруп болгай, мындыг байдалда кайы хире-дир? Бистен өске, чаржынчыг байдалда чурттап чоруур кижилер-даа бар бе? Көдээ кижилер бөдүүн, чөп сеткилдиг, шыдамык болгаш-ла чыл-чылы-биле ыыт чок шыдажып эртип чоруур чүве-дир. Депутаттар? Көдээ болгаш район Совединиң-даа бар-ла. Чогум чоннуң чагыын ёзулуг күүседип, көскү, түңнелдиг ажылың-даа көрбестир бис. Совхозувустуң экономика, культура, социал сайзыралы бурунгаар өзүлде чок, чаңгыс деңнелде турупкан. Бодувустуң арга-курлавырывысты ажыглап туруп, бир дем-биле туржуп кирбес болзувусса, өске кайыын-даа дуза келбес, үстүнден эки дарга кээп, Бай-Тайгада «Кара-Хөл» ажыл-агыйның оруун кылдырып, доктаамал электри чырыын, харылзаа айтырыын шиитпирлеп, боттандырыптас деп чүвени билир херек. Алысла айтыышкын-биле ажылдап чаңчыкканывыс кончуг-ла болгай. Обком, райком, эге организация, парторг, коммунист, ажылчын — мындыг механизм-биле ажылдап чордувус. Үстүнден келген айтыышкын чөптүг, чөптүг эвезин-даа хамаанчок хажык чок күүседир апаар, а бир эвес бот-идепкей-биле кандыг-бир чүве кылыр дээн болза баштай-ла «даргалар чүү дээр ирги але?» дээр турдувус чоп. Бо чуртталгада кижи бүрүзү туруштуг. Чижээлээрге, мен-даа дижик, педучилище соонда, институт доосказ, бо хүнге чедир башкылап чоруур болгаш чүгле башкы мен дивес мен, шынап-ла. Бодумнуң чаяаттынган салымым, туружум ол деп медерел билип чоруур мен. Оон өске кандыг-даа ажылга (шыдаар-даа болзумза) таарзынмас мен. Мону чугаалап орар ужурум, кижи бүрүзү бодунуң чүрээ-биле шилип алган ижин кылып чоруур ужурлуг.

Чамдыкта көөрге, эрге-дужаалче карак кызыл чүткүүр улус чоруур, бодунуң деннелин, хире-шаан-даа бодавас, ындыг кижи күзелин чедип алган болза, түңнели черле эки болбас чүве.

Чогаадыкчы, ажыл-херекчи талазы чок, чүгле үстүнден айыткан салаа, ыткыр үн аайы-биле аай-дедир чайгылып, а эң-не кол чүве, ээлээн эргезинден дүшпес дээш-ле коргуп, кандыг-даа принцип чок, кажарлап, авыяастап, сөгүрүп эгелээр, а ажыл сандарап каар. Азы кандыг-бир удуртукчу ажылга аныяк болгаш дуржулгалыг хоочун — ийи кижиниң кайы-бирээзин шилир дээн болза, аныяк кижини, элекке эрге-дужаал ээледип болбас, бажы дескине бээр, ам-даа ажылдазын, арга-дуржулга кирип алзын дижир. Амыдыралдан көөрге, дуржулгалыг-даа болза, чаа чүве үнмес, шоюгуп калган, эрги чаңчыккан ёзу-биле ажылдап өөренип калган хоочунга бодаарга, аныяк кижи чаартыкчы, ажыл-херекче өле-чара, чогаадыкчы болур. Чок-ла болза, тааржыр деп сачаан кижизин томуйлап каар. Ол бир талазында шын, а өскезинде... Мындыг дуржулгадан алгаш кадрларны шын шилип алырындан кандыг-даа ажыл-иштиң дээштиг, чогуур түңнелдиг болуру хамааржыр. Ыңчангаш школага ажылдап келген аныяк башкыларга эң-не кичээнгейлиг, камныг болурун кызар мен. Дуржулга эвээш-даа болза, аныяк кижиде ажыттынмаан салым-чаяан турар болгай, ыңчан олардан ёзулуг педагогтар үнер.

— Башкылап турарыңар амгы салгалдың мөзү-шынар кижизидилгезинге кол өзек чүү болур деп бодап чоруур силер?

— Кандыг-даа кижи хая көрнүр, эрткен оруун эргий көөр, чүү-даа чүвениң эге дөзү бар. Ол чүл дээрге чоннуң төөгүзү. Төөгү дээрге-ле үнген дазылывыс-тыр. Ыңчангаш амгы кижилерге ада-өгбелеривиниң амыдырал-төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, культуразын, аас чогаалын хамыктың мурнунда өөредип, ол талазы-биле билигни берип, оон-биле кижизидилгени оралдажып чоруур мен. Кичээлдерге көргүзүг материалдары, архивтерден төөгү материалдары, аас чогаалын колдадып ажылдаар-дыр мен.

— Немелде литература дугайында. Суурда чаңгыс библиотекадан өске ном, херек материалдар тып алыр аргаңар чок хире...

— Библиотекавыс совхозтуң, школаның бодунуң шаа-биле бар-даа болза херек, чугула, амгы үениң ном, сеткүүлү-биле бай эвес. Ном садыын ажыдары эргежок чугула. Сагыш-сеткилди байлакшыдып, сайзырадыр кол дөзүвүс — литература, чогаал болгай. Ийи-чаңгыс кожуун, республика төвү киргеш, херек номнарны чежени-даа садып алыксаар сен, а канчап чедирип алырыл деп айтырыг туруп кээр. Көдээ черниң бараан хандырылгазы ышкаш чедимчес эвес, хоорайга кээрге, сонуурганчыг бараан эндерлип кээр, оон кадында сургуул ажы-төлге хер-херексел база садып алыр сен. Бир эвес аргыжар транспорт идегелдиг, доктаамал, үзүк-соксаал чок чорупп турган болза, база айтырыг өске. Самолёт ушпаза бир-бир бензин кудар черлерге, орук аксынга чорумал машина дозар апаар сен. Бистиң, көдээ кижилерниң ажыл-ижи-даа, амыдырал байдалы-даа дыка-ла нарын, берге чүве-дир ийин, чежезин ол дээр боор.

— Төрээн чериңерниң салым-чолу, келир үези дээш кандыг хемчег ап болурул?

— Бети дээрге, чырык, орук, аргыжылга, харылзаа — бо айтырыгны үзе шиитпирлепсе, суурнуң болгаш бодувуң иштики амыдыралын сайзырадып, хөгжүдүп алырының магадылалы бар деп бүзүрелдиг мен. Бистиң совхозтуң удуртукчулары бо айтырыгларны чазак деңнелинге тургузуп, күүселдезин чедип, туржур болза эки. Бистиң республиканың Президентизин соңгудувус. (бодум хуумда Шериг-оол Дизижикович Ооржакты анаа телепти деп санаар мен), ыңчангаш Тыва Республиканың төөгүзүнде баштайгы Президент ырак-узакта, кыдыг-кызыгаар черде ону идегел-бүзүрел-биле соңгаан көдээ ишчи кижилерже ээ көрнүр боор деп күзээр-дир бис.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.

АЛЫС ШЫН ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

«Сүт-Хөл херээнин» дугайында документалдыг очерктерни журналистер О. Иргит, Д. Сарыкай, Т. Хертек («Шын», 1989 чыл, декабрь) база А. Борбак-оолдуң «Элезинде боолаашкыннар» деп номунда бижээн. Оон аңгыда чамдык документилерни база парлаан. Мында ийи документиге үндезилеп алгаш, «Сүт-Хөл херээнге» онаашкан турган Анатолий Шудакович Агбанның дугайында бижээн.

1951-1953 чылдарда айыыл чок чорук министерствозунуң Тыва область эргелелиниң чамдык ажылдакчыларының даап бодап, чогаадып алганы «Сүт-Хөл херээ» деп херектиң ужуунда ол районнуң партия, совет органнарының, колхоз тургузуушкунунуң активчилери 22 кижини тудуп хоругдаан. Оларның аразында 11 коммунист, партия райкомунуң кежигүннери, депутаттар, ВКП (б) Тыва обкомунуң кежигүнү, область Совединиң депутаты-даа бар турган. Оларны үр эвес байысаап, истелге чорутканы соонда, РСФСР-ниң Кеземче кодекизинде көрдүнгени-биле антисоветтиг организация кирижикчизи (58—11 чүүлү), хоралакчы чорук (58—7) болгаш диверсия (58-10) деп чүүлдер-биле Красноярскиниң шериг трибуналы (очу юстицияның капитаны Кравченко даргалаан) шииткен. Анатолий Шудакович Агбанны, Очур Соваковиич Моңгушту дээди хемчег-биле адып өлүрер, өскелерин колдуунда 25-25 чыл хуусаага хосталгазын казып шииткеш, эдип чазаар күш-ажыл лагеринге хоругдаан, оон соонда беш чыл хамааты эргезин казыыр кылдыр шииткен. Кээргел чок, кончуг кадыг-дошкун шииткел. Сүт-Хөл районнуң удуртукчу кадрларынга удур репрессия шак ыңчаар эгелээн. Бо чорук харын-даа Тываның өске-даа районнарынга, Кызыл хоорайга калбарган турганын архивте документилер бадыткап турар. Эң ылангыя Тыва Арат Республиканың үезинде нам, чазактың удуртур ажылдарынга турган эштерни тудуп хоругдаарының аргаларын тып, меге-хоп документилерни белеткеп, партия обкомунга, ССРЭ-ниң ИХЯ-зынга, СЭКП ТК-га меге информациялар бердинген турган.

Репрессия чылдарында хоругдаттырган кижиден херектиг өчүк үндүрүп алырда, коргудуп сүртедир, көгүдер, амы-тынга кыжаныр, бот-боттарынга нүүртештирер, кижи шыдажыр аргажок өске-даа аргаларны ажыглаар турган. Хоругдаттырган сүт-хөлчүлерниң барык хөй кезии байысаалганың аар-бергезинге шыдашпайн, шуудунга кирип, байысаакчы чүү дээр болдур, оон аайы-биле кылбаан буруузун кылган кылдыр өчүп берип турганнар. Оларның аразындан Агбан, Оолакай ышкаш хоругдаттырганнар чүвениң алыс шыны дээш эвес-шудургу демисешкеш турупкан. Ылангыя Анатолий Шудакович бажыннатканы шагындан эгелээш чаныш-сыныш чок, эглиш дивес соруктуу, быжыг туруштуу-биле байысаакчыларны кайгаткан. Олар Агбан ёзулуг-ла бышкан партийжи, сөөгүнге чедир сиңниккен коммунист, антисоветтиг ажыл чорудар хамаанчок. Тываның Совет Эвилелиниң составынга кирер айтырыгны чугаалашкан ТАР Биче Хуралының сессиязынга болгаш ТАРН Төп Комитединиң IX база ээлчег чок X пленумнарынга идепкейлиг киржип, санал-оналын берип турган. Ол интернационалчы кижи турган. Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарга тыва,

Довук дег акты даг дег кара баспас

орус чоннуң аразынга чурттап, ажылдап, амыдыралчы дуржулганы дыка хөйнү чондан алган. Ону ылангыя байысаакчылар Ф. Новиков, С. Шкалов суглар кайы хире дорамчылап, бак сөглеп, карцерге олуртуп, түрелип, хилинчектевээн дээр. Ыңчалза-даа олар оон кан дег быжыг туружун сый тудуп шыдавааан, ол төнчүзүнге чедир «буруулуг мен» деп чаңгыс-даа сөс этпээн, олардан өршээл дилеп сөгүрүвээн, черле дүжүп бербээн, өлүм кес кырынга келирге-даа бодунуң идеалынга шынчы болуп арткан. Ол дугайын мындыг документилер бадыткап турар.

ВКП (б) Тыва обкомунуң секретарьлары, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттары Тока С. К., Дьяков Н. Я., Чымба А. М., УМГБ начальниги Смирновка.

Агбан Анатолий Шудаковичиден

Дилег билдириишкин

1952 чылдың октябрь айның 9-тан 21-ниң хүнүнге чедир болган шериг трибуналының судундан мени Сүт-Хөл районунга турган антисоветтиг организастың удуртукчузу, орта чаа кижилер киирип турган, антисоветтиг агитация чорудуп турган дээш, судка буруузун билинмээн дайзын дээш дээди хемчег-биле боолап шиидер деп доктаалды үндүрдү.

Мен истелге черинге, судка-даа антисоветтиг организаска-даа орта кижилер киирбээн, антисоветтиг агитация чоруттаан мен деп бодумнуң арга чок шынымны ак сеткилдиим-биле чугаалап берген ийик мен. Истелге черинден-даа, судтан-даа мени нүгүлдеп тудуп турар мээн дайзыннарымдан агартып хостаарын дилеп келген мен.

РСФСР-ниң Дээди Совединден амы-тынныг арттырарын дилеп, дилегим Кызылдың № 1 тюрьмазының начальнигинге орус дылга очулдургаш чорудары-биле берип кагдым. Мээн ол дилээмни эки очулдурукчуга очулдурткаш, Дээди Советче чорудуп, мээн амы-тынныг арттарымга дузалажып көөрүнериң Силерден чүрээм ханызындан дилеп тур мен.

Агбан Анатолий Шудакович менде антисоветтиг үзел-бодал черле чок, партия болгаш чазактың ажыл-херээ дээш, обком партияның чорутканы черинге барып ажылдап, онаашкан ажылымга шыдаар-ла шаам-биле ажылдап чораан ийик мен. Ам келгеш, Сүт-Хөлдүң антисоветтиг дайзыннарының нүгүлүнге туттуруп алган, амы-тыныымдан, партия болгаш чазаамдан, чаш ажы-төлүмден чарлып, өлүртүр деп чыдыр мен.

Силерниң таланардан мени амы-тынныг арттырып каар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединге айтырыгдан тургузуп, мээн херээмни көдүрерин дилеедим. База мээн ажылдап чораан характеристикамны Дээди Советке чорудуп көөрүнерин Силерден чүрээмниң ханызындан дилеп тур мен.

Кылган кем-херээм-даа чок, дайзыннарының нүгүлүнүң аксынга кирген аргажок амытан мен. Кады төрээн төрелдерим чок, беш бичии уругларымдан башка чүвем чок.

Бо дилегиниң харыызын менээ дыңнадып көрүнер деп диледим. Кызылдың № 1 тюрьмазында чыдар Агбан (Ат салган). (Авторнуң стилин арттырган). 23-Х-52 ч.

(Партархив ф. 2 оп. 2. д 188. 101-103 арыннар).

Дээди Советтиң Президиумунче хомудал киирип, херектиң алыс шынын тыварын дилеп киирген билдириишкинге харыы манап, шынныг херек дээш демиселин суд болган соонда өлүртүрлер камеразындан уланчылап, үстүнде билдириишкинни бижээн. Ында **«Просьба послана в Верх. Совет РСФСР. Материал направить в следственные дела. С. Тока.** 27/Х-52» деп резолюция салдынган. Ол билдириишкинниң хынаары-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязы Тывага 1953 чылдың апрельде келген. Комиссияны Шеригниң Кол прокурорунуң дузалакчызы полковник Г. Новиков, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Дөрткү эргелелиниң байысаалгага килдизиниң начальниги А. Семенов удуртуп чораан-нар. Өлүрер деп шииткел үнгенден бээр 6 ай эрткени ол. Комиссия херектиң чигзинчиин эскерип каан. Кижини бажыннааш, ол хире нарын политиктиг херекти ийи хире ай дургузунда истээш, адып өлүрер деп шииткелди репрессия чылдарында үндүрүп турган-дыр.

Шеригниң Кол прокурорунуң бо талазы-биле үндүрген түңнелин өөренип көргеш, ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы Красноярск шериг трибуналының үндүрген шииткелин күш чок болдургаш, бүгү херекти катап истээн-биле эгиткен.

Ол үениң байдалында эң-не дидим болгаш принципиалдыг шиитпир ол болган. Чүге дээрге, СЭКП-ниң XX съездизинге, 1956 чылга чедир, Сталинге чүдүүр чорукту сойгалаарынга чедир ам-даа үш чыл эртер турган. Ындыг херекти агартыр дугайында оралдажыышкын кылганнар боттары буруугa онаажып болур турган. Ол херекти катап истээриниң шеригниң Кол прокурорунуң дузалакчызы юстиция полковниги Г. Новиков боду-биле шуут хынап, удуртуп турган. Шын, чөптүг хыналда үезинде, хоругдаттырганнар, херечилер боттарының мурнунда албадал адаанга берип турган өчүктеринден ойталап эгелээннер.

Ыңчангаш «Сүт-Хөл херээ» катап истелге үезинде буурап дүшкен. Хоругдаттырганнарны 1953 чылдың ноябрь айда агартып үндүрген. Тывага баштайгы келдередилге ыңчаар эгелээн.

Ам база бир документ. СЭКП обкомунга А. Ш. Агбанның хосталып үнген соонда тайылбыр бижиинден:

«...Чамдык байысаакчылар полковник Новиков, майор Шкалов олар совет хоойлу-дурумде чок чүүлдерни боттарының албан-дужаалын ажыглап алгаш, кижи шыдажыр аргажок бак сөстер-биле мени дорамчылап турганнар, чүл дээрге Новиков: «Сен болза, Совет Эвилелиниң идей талазы-биле дайзыны сен, бодуңнуң херээнни билинмес ужурун болза, обком, облисполкомда олурар баштыңчыларын чажырып турар сен, бир эвес буруун билинмес болзуңза, сени шала кырынга чыттырып алгаш, ыяш-биле кагар бис, оон соонда ыглап тургаш, буруун миннип, баштыңчыларың чугаалаар апаар сен» деп турган.

Оон ыңай бижээн: «Мен коммунистиг партияның кежигүнү мен, кандыг-даа антисоветтиг үзел-бодал чок, компартияның ажыл-херээ дээш бодумнуң шыдаар шаам-биле ажылдап келген мен, мени кижиниң сагыжында чок нүгүл, меге-биле буруудадып турар-дыр силер. менээ обком партиядан эгелээш, Төп Комитетке чедир билдириишкин бижиир эргеден бериңер» дээримге, «Партия, партия дээн, сээң чүү партияң бар чүвел, сени канчаарын-даа бис билир бис, билдириишкин бижиир черин океан ындындан диле» — дээн.

Ажылчын КОЛ.

(Уланчылыг).

КИНО

АПРЕЛЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«В кольце»** (АКШ) 9.00, 10.50, 12.50, 14.50, 16.50, 18.50, ВИДЕОЗАЛ: **«Вонг Ли — его удар смертелен»** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Виват, гардемарины»** (2 сериялыг) 12.30, 15.20, **«Атлеты»** 18.10 шактарда.

Тиилелгениң 47 чылынга уткуштур

ЭЭРБЕКТИҢ ЭКИ ТУРАЧЫЛАРЫ

Журналист Иван Келик-Сенги Таңды кожуунундан чоруткан эки турачы шериглерни каш удаа бижээн. Бо чылдың мартта солунга Таңды кожууннуң Элегес, Ээрбек, Межегей, Көк-Булуң сумуларындан шупту 45 оюннар фронтуже чоруткан дээн, ол шын боор. Борта мону немей бижикседим.

Дайын үезинде Ээрбек Таңдының бир улуг сумузу турган. 30 ажыг өрегелиг бир орус суур база турган. Сумудан 14 оюннар: Ак-оол, Оолак, Санчат-оол, Чопаалай, Селеп-оол, Тыртыкпан, Калзан, Кежеге, Каваа, Сенгии, Дагба, Субан-оол, Хүреп-оол, Хайдып оларны сентябрь 1-де үдеп чоруткан болгай.

Дайын чылдарында Тыва Арат Республика улуг, биче 14 кожуун база Кызыл хоорай, оон тыва чурттакчылары шоолуг-ла хөй эвес хире кижи турган. Деңнелге-биле алыр болза мындыг: Иван Келик-Сенгиниң Таңды кожуунундан эң хөй эки турачылар чоруткан дээни дүгжүп турар. Оон хуузу 21. Ыңчаарга кожууннуу-биле алырга, Ээрбектен чоруткаңнар 31 хуу болуп турар-дыр. Оларның иштинден: О. Седен-оол, О. Калзан, О. Субан-оол, О. Сенгии фронтуга амы-тынындан чарылганнар. 1944 чылдың июль айда эки турачылар төрээн Тывазынче чанып кел чыдырда, демир-оруктуң бир станциязынга О. Сенгии астыгып чыдып калырга, ону патруль кызыл шериглер чоогунда бир шериг кезээнге аппарып каарга, август айда ону Чөөн чүкте шеригниң чылда белеткелинче чорудупкан. Орта Японияның халдаашкынынга удур тулушкаш, дайынчы эш О. Сенгии маадырлыы-биле өлген. Ол дугайында хөй чылдар эрткен-даа болза, 1982 чылда тиилелгениң 37 чыл оюн таварыштыр «Красная звезда» солунга үнгениниң А. Ак-оол номчаан кижи-дир. Украин фронтузунга тулчуушкун үезинде О. Сенгии автомат-биле 15 фашистерни узуткааш, Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан.

Ээрбектиң орус суурундан 37 кижи фронтуже чоруткаш, дайын төнген соонда оларның 19-у чанып келген, өскелери база дайын шөлүнге сөөгүн салганнар. Эки турачылардан амгы үеде Алексей Карашпаевич Ак-оол, Оюн Кавааевич Оолак, Санчат-оол Оюн олар Кызыл хоорайда 78-80 хар четкилей берген хүндүлүг дыштанылгада чурттап орарлар.

Моон-биле холбаштыр база чүнү немей бижизе экил? Дайын үезинде тыл фронтузунга арат чон кадыг-берге чүнү кылбаан дээрил. «Бүгү-ле чүвени фронтуга, Кызыл шериглерге!» деп лозун-кыйгырыг-биле ажылдап тургаш, аът-хөлден ушкаш, бертинген, аъттар болгаш инек, хой, өшкү малдарны Саян ажыр сүрүп Абаканга чедирип, дедир келир дээш чорумал машиналар дозуп, падып-барап чораннар бар. Чижээ, Абаканга белек чүдүрүп чедирген чолаачы, ам 72 харлыг, күш-ажылдың хоочуну М. Д. Сандан 1943 чыл үезинде Абаканга акша-көпеек чок ийи тыва ашакты олуртуп алгаш, орукка шагдааларга туттургаш, документизин хавыртканын сактып чугаалады. Оон ыңай, Тываның иштинге белек-дузаламчы кызыл-коштарын, мал-маганын Тожу, Мөңгүн-Тайганың араттары Кызылга канчап чедирип турганнарыл? Олар орук-суурга кыжын соокта, чайын изиг деберге деп-ле чораанnар болдур эвеспе. База бир чижек. 194 ч. 6 ай үезинде Ээрбекте «Далыычы» МЧАЭ-зи 10 хире кижини фронтуга чорудар чаа кылыр хадын белеткеди дээш Тожунуң Улуг-Ужарының үстүнче чоруткан чүве-дир. Орта ажылдап турда 50 хар арай четпээн Оюн Алыа деп кижини чазыйлаан адыг аппарган. Оон шериге турган оглу Чопаалай, дуңмазы Өпей-оол олар өске-даа эш-өөрүн эдертип алгаш, адыг аппарган ачазын дилээш, чүдү адаанга базырып кааның тып алгаш, ажааганнар болгай. Ону чүү деп чугаалаарыл? СРЭ дээш фронтуга өлгени-биле дөмей-дир. Ыңчангаш аразында саналдарымны бижиксе аргажок болдум. Ээрбек сумузунуң төвү Сеп-Кызыы (эрги ады чүве) суурга эки турачыларның тураскаалын тиилелгениң 50 чыл оюну бетинде кылып тургузары эң-не чугула. Орта О. Алыааы база киирер. Бо чүгаа 1985 чылдан бээр тургустунуп, чамдык улустар санал-бодалдарын үндүрүп, көдээ Совет болгаш ында совхоз, хөй-нити организациялары акша-хөреңгиден тускайлаза кандыгыл, чоңдан эки туралың дузаламчызы база тургустунар-ла болгай дижип турганнар.

1990 чылда Кызылда чурттап турар күш-ажыл хоочуннары, Ээрбек чурттуглар С. О. Семис-оол, И. Д. Дыртык-оол, О. Д. Дарыкпаа, Г. А. Чаңнывай база моон автору сүмележип, саналды үндүрүп турган бис. Ыңчалза-даа ону кайын-даа деген дилевээн. Ол үеде черле республиканың кайы-даа районнарынга эки турачыларның тураскаалдарын тургузар деп чугаалар тургулаан болдур ийин. Ээрбек көдээ Советиниң, «Ээрбек» совхозтуң дирекциязы билир турган болбайн ийин. Ыңчалза-даа ону кым-даа херекке албаан. «Ээрбек» совхозу хой, ажылдыг. Улуг орук аксында даш болгаш цементиден кылган кошкарның улгаттыр кылып тургузуп алганы кончуг көрүштүг, эки-дир харын. А бир эвес эки турачыларның тураскаалын кылып тургузар дээр болза, бо нарын берге үе турзажок, оода 1994-95 чылга чедир черле кылып аптар аргалар, акша-хөреңги, мастерлер тыпты бээр деп бодаар мен.

Василий УЙНУКАЙ.
Кызыл хоорай.

Каткы бажы каткан эвес

ХАВАНМАЙЛАР

Хаванмайлар чемненгенде,
Хамык чемин төккен, чайган,
Камнап чиир деп чүве билбес,
Хайыра чок апаргылаар.
Оптуг кажар, күскелерин
Оларларның ындыын билгеш,
Карак чивеш аразында,
Хайыраан чемин дажып аппаар.
Моон соңгаар халас кежик
Болбас дээрзин үе сөглээн:
Оптугбайлар ону билгеш,
Ойларынче көже берген.
— Чемивистиң артык кезиин
Черден чыгташ, садар бис — деп,
Хаванмайлар куруг черге
Хамык чарлал асканы бар.
Хаваннар дег чурттаар болза,
Калбак хырын аштааны ол.
Дерин кижи төкпес болза,
Дээрден кежик дүжүп келбес.

Лидия ИРГИТ

КОЧУЛАВААЙН

Дагалыг боор төрүттүнген кулун бар бе.
Тайып ушпас, чазыг кылбас кижи бар бе?
Согур дүш боор, оруум менди эртип чорааш
Соомда ушкан эжим көргеш, кочулаваайн.

ТУРГАН БОЛЗА

Ыгакшылга шынчы эвес кижилерни
Ыйбаландыр өрттендир чип, узуткап каар
Өршээлдиг хүн өртемчейге турган болза,
Өскерликчи, нүүр чоктар турбас ийик.

ЧОВАНЧЫГ-ДЫР

Ыяды бээр кызыл арны дүктелгензиг
«Ыттан эртир» мегелээрлер чаржынчыг-дыр.
Арын-нүүр деп шынчы ыдык сеткилдиниң
Астыкканын эскербес-даа, чованчыг-дыр.

Донгак ДАДАР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХАНДЫКШЫВА

(Чагыг-сүме).

Алаак, шыкка шаварыңга,
Ала-дайың арыплатар.
Арагага хандыырыңга,
Алдар-адың оскундурар.
Даштыг черге шаварыңга,
Доругт-дайың аскай-ла бээр.
Таакпыны тыртарыңга,
Доруун бодуң аарый бээр сен.
Арагага хандыырыңга,
Алган эжиң каарлатар.
Таакпыга сундууруңга,
Тыныышкачың дезе-ле бээр.

Куулар АРАКЧАА.
Кызыл хоорай.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫЛАРГА, УДУРТУКЧУЛАРГА

«Тыва кредит» коммерция банкызы банкының балансызын удиторжу хыналда соонда «Шын» солунга парлаары-биле дамчытканы:

«Тыва кредит» банкының 1992 чылдың январь 1-де балансызы

Статьяларының аттары	түңү (муң рубль)
АКТИВИ	
Касса	809
Тыва Республиканың национал банкызында корреспондент саныңда акша-хөреңгилери	21113
Банкының берген чээлилери (кыска хуусаалыг)	67878
Россияның Төп банкызында курлавыр фондузунда акша-хөреңгилери	2329
Капитал салыышкыннарны акшаландырганы (үр хуусаалыг чээлилер)	14018
Бажың-балгат, тудуглар болгаш өске-даа кол хөреңгилери	330
Дебиторлар (алыр өрелер)	37
Өске-даа активтер	63855
Балансызы	170369
ПАССИВИ	
Устав фондузу	4728
Курлавыр фондузу	763
Өске фондулары	634
Бүдүрүглерниң санажылга саннарында	69750
Өске банкылардан алган чээлилери	30000
Депозиттер, хамаатыларның шыгжамырлары	3821
Өске-даа пассивтер	56295
Баланс ёзугаар орулгазы	4378
Балансызы	170369

Айна Кур-Базыровна Донгактың адынга Кызылдың кооперация училищезиниң 1988 чылда тывысканы В сериялыг № 244789 дипломну читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская 100
…АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, кинтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-24-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 29500 экз. Чагыг № 63.